

Mö Rá Xörüji

Jñatjo

Leamos en mazahua

Mö Rá Xörüji Jñatjo

Leamos en mazahua

Mazahua del estado de México

Segunda edición
(versión electrónica)

Publicado por el
Instituto Lingüístico de Verano, A.C.
Apartado postal 22067
14000 Tlalpan, D.F., México
Tel. 5573-2024
2012

Introducción a la segunda edición

La primera edición de este libro se agotó debido a la demanda popular, y ahora se pone al alcance del público una segunda edición. La ortografía que se usa no ha sido actualizada desde que se hizo la primera impresión, que fue hace más de veinte años. El valor de este libro se encuentra en los textos que contiene, algunos de los cuales fueron recopilados hace más de cuarenta años y reflejan las costumbres, pensamientos, creencias y cuentos tradicionales de la gente mazahua en aquel entonces. También hay que reconocer que cuando este libro fue publicado por primera vez, todavía había muy pocas personas intentando escribir el mazahua. La forma de escribir las palabras puede servir a los lingüistas y educadores contemporáneos a analizar la lengua mazahua y observar los cambios que ha sufrido sobre el paso del tiempo.

Narradores y escritores: gente de habla mazahua de las siguientes poblaciones: La Concepción de los Baños, Jalpa de los Baños, San Cristóbal de los Baños y San Pedro de los Baños, del municipio de Ixtlahuaca, Méx.; de Santa María Citendejé, del municipio de Jocotitlán, Méx.

Dibujantes: cinco jóvenes y señoritas mazahuas de San Cristóbal, Mpio. de Ixtlahuaca, Méx.

Investigadores lingüísticos: Donald Stewart S.[†] y Shirley Gamble de Stewart[†]

© 2012 por el Instituto Lingüístico de Verano, A.C.

Derechos reservados conforme a la ley.

Esta obra puede reproducirse para fines no lucrativos.

<http://www.sil.org/mexico/otopame/mazahua/L202-LeamosMazahua-maz.htm>

Primera edición	1985	1C
Segunda impresión	1986	5C
Segunda edición	2012	(versión electrónica)

Leamos en mazahua
Mazahua del estado de México y español (maz)

Contenido

Aclaraciones sobre el alfabeto mazahua	ii
Glosario de palabras que varían de un pueblo a otro	v

Historia

C'uā jā va ts'a'a o tjijmi 'ñe o chū'ū mi jinguā	3

Leyendas

C'ü e ndixü c'ü o mbëzhi 'na animale	9
C'ü e t'eje a Nguemarü	10

Experiencias de la vida real

C'o rmi cjíjjñi 'ma cjá rmi ts'iquëgö	13
C'o rmi cjíjjñigö 'ma ra yürü o dyebe	14
C'uā jā va cja'a 'ma vi mbürü o zinzgöji a Bondö	15

Elementos de la cultura

Jā ga eñe yo t'i'i yo jñatjo	21
C'o mi mbeñe c'o nte'e c'o mi cärä mi jinguā	25
C'o yeje ndixü c'o mi mama jā ma cja'a c'o o t'ivi	41
C'uā jā ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'íjí	54
C'uā jā ga ts'a'a o chjüntü cja yo jñatjo	57

Cuentos

C'uā jā va mböl't'üji c'ü e "Licenciado"	77
C'ü e bëzo c'ü 'ma s'o'o	79
C'ü e burru 'ñe c'ü e cjua'a	83
C'ü e cjua'a 'ñe c'ü e ardilla	86
C'ü e dyo'o 'ñe c'ü e ngöñi	88
E Xuhua Maña	90
'Na ardilla c'ü me mi cëlo	93
'Na bëzo 'ñe c'ü o burru	97
'Na bëzo 'ñe 'na miño	99

Aclaraciones sobre el alfabeto mazahua

El mazahua tiene una gran variedad de sonidos; muchos de los cuales no existen en el español. Por eso, en la escritura mazahua, se usan muchas letras que no forman parte del alfabeto del español.

En seguida se presenta cada una de las letras y combinaciones de letras o símbolos que se usa al escribir el mazahua junto con una palabra que contenga dicha(s) letra(s) o símbolo(s) y su traducción al español, para que de esa manera el lector mazahua puede darse cuenta de la pronunciación que tiene cada grafía.

Grafía(s)	Mazahua	Español
a	para	<i>para que</i>
ã	pãrã	<i>lo conoce</i>
ä	pärä	<i>le pega</i>
e	o mbe'e	<i>lo tejió</i>
ẽ	o mbẽ'ẽ	<i>ladrones</i>
ë	¿Pjë ni mbëjë?	<i>¿Qué es?</i>
i	ti'i	<i>hay (ej. libros)</i>
í	tí'í	<i>se emborracha</i>
o	orü	<i>está tirado</i>
õ	õrü	<i>él prende la lumbre</i>
ö	örü	<i>lo pide</i>
u	su'u	<i>esposa</i>
ú	sú'ú	<i>tiene miedo</i>
ü	sü'ü (dye)	<i>mastica (ej. caña)</i>
ün	na s'ün	<i>puntiagudo</i>
m	möjö o mö'ö	<i>vámonos (los tres)</i>
b	o bö'ö	<i>fue vendido</i>
mb	o mbö'ö	<i>lo vendió</i>
b	böbü	<i>se para</i>
'b	bö'bü	<i>lo para</i>
b	yebe	<i>lo voltea</i>
v	yeve	<i>recae</i>
n	ne'e	<i>lo quiere</i>
nd	nde'e	<i>mitad</i>
d	o dagü	<i>fue segado (ej. el trigo)</i>

Grafia(s)	Mazahua	Español
nd	o ndagü	<i>lo segó</i>
d	chädä	<i>se quiebran (ej. trastes)</i>
'd	ichjä'dä!	<i>jVen!</i>
g	o jogü	<i>se alivió</i>
ng	jongü	<i>me busca</i>
nng	jonngü	<i>lo busca para mí</i>
ng	ngündo	<i>granizo</i>
c	pöcü	<i>véndemelo</i>
cj	pöcjü	<i>jgracias!</i>
c'	pöc'ü	<i>te vende</i>
'c'	pö'c'ü	<i>te lo vende</i>
jcj	pöcüji o pöjeji	<i>me lo venden</i>
'cj	pö'c'üji o pö'cji	<i>te lo venden</i>
nc'	jonc'ü	<i>te busca</i>
nnc'	jonnc'ü	<i>lo busca para ti</i>
ch	bëche	<i>nieto</i>
chj	bechje	<i>chiquihuite</i>
ch'	pëch'i	<i>hace tortillas</i>
'ch'	pe'ch'e	<i>lo lava</i>
jchj	pëchiji o pëjchji	<i>lo recogen</i>
'chj	pech'eji o pe'chji	<i>lo lavan</i>
p	töpü	<i>lo vence</i>
pj	t'öpjü	<i>arado</i>
'p'	o t'ö'p'ü	<i>fue sacado para él</i>
jpj	tëpiji o tëjpji	<i>siguen el camino</i>
'pj	të'p'iji o të'pji	<i>ordeñan (ej. vacas) para él</i>
s	sogü	<i>lo deja</i>
sj	sjogü	<i>llave</i>
s'	o s'ogü	<i>fue dejado</i>
s'	o xos'ü	<i>lo levantó</i>
's'	o xo's'ü	<i>lo destapó</i>
t	na jötü	<i>lo está amamantando</i>
nt	na jonte	<i>persona amable</i>
tj	na jotjo	<i>está bien</i>
t'	na jöt'ü (ne ndeje)	<i>está fría (ej. el agua)</i>
't'	na jö't'ü	<i>lo está enfriando</i>

Grafi(a)s	Mazahua	Español
jtj	na jötüji o na jöjtji	<i>los están amamantando</i>
'tj	na jö'tüji o na jö'tji	<i>lo están enfriando</i>
ts	xitsi	<i>me dice</i>
tsj	xitsji	<i>nieve</i>
ts'	na sëts'i	<i>sientes frío</i>
'ts'	xi'ts'i	<i>te dice</i>
jtsj	xitsiji o xijtsji	<i>me dicen</i>
'tsj	xi'ts'iji o xi'tsj	<i>te dicen</i>
m	märä	<i>él lo prohíbe</i>
'm	o 'märä	<i>se conoció</i>
m	mu'u	<i>calabaza</i>
jm	jmu'u	<i>amo, dueño, autoridad</i>
'm	jū'mü	<i>él le da una cosa al buey</i>
jm	tūjmü (ndëchjō)	<i>siembra (ej. maíz)</i>
jjm	tūjjmü	<i>lo amarra</i>
ñ	o ñönü	<i>comió</i>
'ñ	o 'ñörü	<i>él prendió la lumbre</i>
ñ	ñi'i	<i>cabeza</i>
jñ	jñi'i	<i>tres</i>
jjñ	pejjñe	<i>lo envía</i>
y	yo'o	<i>cera, vela</i>
dy	dyo'o	<i>perro</i>
jy	jyo'o	<i>pierde el conocimiento</i>
hu	na huë'ë	<i>está llorando</i>
'hu	'na 'huë'ë	<i>una rana</i>
hu	huājma	<i>barbecha</i>
ju	juājma	<i>terreno barbechado</i>
x	mexe	<i>araña</i>
z	o meze	<i>se endureció</i>
zh	o mezhe	<i>se dilató</i>
nzh	menzhe	<i>el espíritu del agua</i>
nz	xenze	<i>él pizca las mazorcas</i>
	í nzümü	<i>mi casa</i>
	i nzümü	<i>tu casa</i>
	rá ma'a	<i>me voy</i>
	ra ma'a	<i>él se va</i>

Glosario de palabras que varían de un pueblo a otro

En la región mazahua de un pueblo a otro hay diferencias en algunas palabras que tienen el mismo significado. Por ejemplo, en algunos pueblos para decir ‘otros’ se dice **'ña** o **'ñaja**; y en otros pueblos se dice **dya** o **dyaja**. Para decir ‘otras personas’ en un pueblo se dice **c'o 'ña nte'e**, y en otro pueblo se dice **c'o dyaja nte'e**.

En seguida incluimos un índice de algunas de esas palabras que se encuentran en este libro, con el propósito de ayudar al lector cuando encuentre una palabra que no conozca por no ser usada en su propio pueblo.

En el glosario, primero se escribe la palabra que se encuentra en este libro, luego las variantes (entre paréntesis) y por último el significado en español.

a cjavā (a cjanu) *así*

bemeria *trabajo de tejer medias*

bezhe *historia o cuento*

Bondö (Xo'jñi) *México, D.F.*

busu *mujer no indígena*

buta *hombre no indígena*

Concio *La Concepción de los Baños, mpio. de Ixtlahuaca, Méx.*

cumba *compadre*

cja c'ü e (c'ā nu) *en, a [O ma'a cja c'ü e ngumü; Jo ma'a c'ā nu ngumü. - Se fue a la casa.]*

cjá nú (mbo vo; da go) *luego (hizo otra cosa)*

cjíjjñi (mbeñe; zönü; pénsago) *piensa*

cjíns'i (närä) *se sube*

ciñi *lo visita*

cjuādi (cjuañi; huügü; pjongua diji; ë diji; üt'ü diji; carra) *corre*

cjuārjma (t'ü) *hermano*

c'o (c'o yo; c'ü yo) *esos, esas [c'o xunt'i - esas muchachas]*

- c'ü** (c'ā) *que* [c'ü e bëzo c'ü na ndä'ä - ese hombre que es alto]
- c'ü dya jo'o** (c'ā dya ga jo'o; c'ü e mbante; c'ü na jmü'tü) *espíritu malo*
- c'ü e** (c'e; c'ā nu) *ese, esa* [c'ü e bëzo - ese hombre]
- chëzhi** (tät'ä) *se acerca*
- chü** (xo) *palabra usada para saludar a un muchacho*
[Cjimi, chü. - Hola, muchacho.]
- Ch'öxt'e** (T'exitsji) *Nevado de Toluca*
- dezhe** *escalera*
- dya cjá** (dya ca) *ya no* [Dya cjá ējē dyebe. - Ya no llueve.]
- ('na) dyä'ä** *(una) barranca*
- dyo'o** (dyu'u) *perro*
- (c'o) dyöte** *personas que hacen la pedida (para un casamiento)*
- hule** *tule, una especie de junco*
- i** (gui; vi) *indicador de segunda persona en tiempo pretérito*
[i mague - tú fuiste]
- in** (gui) *indicador de segunda persona en tiempo presente* [in
pague - tú vas]
- ¿Jä...?** (¿Jä ngue...?) *¿A dónde...?*
- jä** (jä c'o; jä ngo; jä ngu) *donde*
- ¿Jä nzï...?** (¿Jä ngu nzï...?) *¿Cuánto(s)...?*
- jämätjo** *especialmente*
- ¿Jinguä...?** (¿Jñinguä...?) *¿Cuándo...?* [¿Jinguä rí
mague? - ¿Cuándo te vas?]
- jñanguistia** (jñanguicha; jñabuta) *idioma español*
- jñatjo** (jñacuaro) *idioma mazahua*
- Jyapjü** *Ixtlahuaca, Edo. de México*
- mágrena** (píla) *madrina*
- máquina** (t'ëzi) *tren*
- márjtoma** (bëchjüjnü) *mayordomo de la fiesta*

- mäjä** (mägä) *está contento*
- (ra) mbäräzüji** [(ra) mbäcäji; (ra) mbärägäzüji] *Nos van a pegar.*
- mbëjmü** (mbëjömü) *lodo*
- me** (mi) *mucho, muy*
- me rá, mi tá** [*Me rá jodü. - Lo voy a buscar bien.*]
- mejme** (na cjuana) *Es la verdad.*
- 'ma o** ('ma mo; 'mu o; ya mo; yam) *cuando él (hizo algo)*
['Ma o ma'a... - *Cuando él se fue...*]
- mota** (moca) *cuernos*
- ná** (da go) *posiblemente* [*Ná ra ējē pjë c'o ra 'ne xi'ts'i. - Posiblemente vendrá a decirte algo.*]
- na nziyo** (na nguiyo; ni nguiyo) *cuarto (número ordinal)*
- na yeje** (ni yeje) *otra vez, segunda vez*
- nana** ('nü; mama; ne) *mamá, madre*
- na ngue** (da ngue; nanc'ü) *porque*
- ndadyo** (ndaxidyo) *cobija*
- ndare** (ndrrareje) *río*
- (a) ndä'ä** [(mi) nzhä'ä] *ayer*
- ndäns'i** (lulu) *fruta*
- ndeze** (ndrrizi; nzeze) *desde*
- ndëenchjürü** (ndëenchjü) *oveja*
- ndixü** (ndrrixü; ndrrixo; bëjjña) *mujer*
- ne** (nu e; nu) *este* [*ne t'i'i - este muchacho*]
- nguane** (ngune; nguine) *comadre*
- ngue c'uã** (ngue c'o) *para, para que*
- nguec'uã** (nguec'o; nguec'ü) *por eso*
- nguejme** (nguijeme; nguime; ndötc'ijeme) *enfermedad*
- Nguemarü** *Jocotitlán, Edo. de México*
- nguexjtjo** (nguechjo) *sólo, solamente*
- nita** (male; ande; gande; ts'ina) *abuela*
- nte'e** (te'e) *gente*

Nuc'uā... (Na nga...) *Y luego...*

nuzgö (nutscö) *yo*

nzá (nzö gá) *los* [**nzá jñi'i;** nzö gá jñi'i - *los tres*]

'na ('naja; daja) *uno, una*

'naño ('nandyo; dandyo) *diferente*

(ra) 'nōmbü [(ra) ndōmbüji.] *Se lo van a comprar.*

'ña ('ñaja; dyaja) *otros, otras*

'ñeje (siji) *tiene (uno o dos, hijos o animales)*

'ñechjé *medicina*

o (jo; vo) *indicador de tercera persona en tiempo pretérito*
[**o ma'a** - *se fue*]

págrenu (píla) *padrino*

Pare *cuatro pueblos en el municipio de Iztlahuaca, Edo. de México, que se llaman los Baños y son: La Concepción, Jalpa, San Pedro y San Cristóbal.*

(rá) päräts'ü. [(rá) pä'c'ä.] *Te voy a pegar.*

pere (pe; mbero) *pero*

pōnngütjo (perdonaozü) *perdóneme, discúlpeme*

pjeñe *pensamiento, idea*

¿Pjë? (¿Fë cu?; ¿Mbë?) *¿Qué?*

¿Pjenga? (¿Jinga?; ¿Mbe cja?; ¿Fe cja?; ¿Fe cu cja?) *¿Por qué?*

pjiño (pjindyo) *hierba*

püjjömü (cuchi; zacjua) *marrano*

quentjo (quenchjo; dyä'ä) *se sorprende, se admira*

quera (pötjo; pötcjua; pötc'lö) *ojalá que*

ró (rú) *indicador de primera persona en tiempo pretérito* [**ró magö** - *me fui*]

rvá (rá) *indicador de primera persona en tiempo pluscuamperfecto* [**Ya rvá magö.** - *Ya me había ido.*]

scuela (éscola) *escuela*

sémila *mula*

si'i (bëzhi) pierde [*Nutscö ró tõgö; angueze o zi'i.* - Yo gané, él perdió.]

(ro) sizgöjme [(ro) sitscjöjme] nos traerían

sufre (sufredo; sëzhi) sufre

su'u (musu) esposa

(ri) s'opjü [(ri) zofüji] le hablarían

tata (ta'a; jyo; papa) papá, padre

täjä (tägä) lo envía

texe (ndexe; ndrrexo) todo, todos, todas

tita (pale; ande; gande; ts'ita) abuelo

tjezhe (tjeñe) se ríe

(ni) tjongü [(ni) jyongü; nestaozü; ni stago] yo necesito

tjöjö ('nöjö) canto, canción

(o) tjürü manera de vivir o hacer algo

t'apjü (t'ö'sjeme) pulque

t'opjü (merio; mëchi) dinero

t'unü ngüënda (unü ngüënda) se da cuenta

tsja'a a (toca a) pertenece (a lugar)

tsjë (ts'ë; ts'ëjë) solo [o matsjë - se fue solo]

ts'ë (ts'iquë; ch'iquë) un poco [O pëpjì ts'ë. - Él trabajó un poco.]

ts'ilélë (ts'imbane) nene, bebé

ts'ita imagen que se adora

xe (xi) todavía [*Xe bübüütjo.* - Todavía vive.]

xe nda (xi ndrra) más que [*E Xuva, xe nda na ndä'ã que na ngueje e Pegro.* - Juan es más alto que Pedro.]

xipjadü (cuëro) cuero, piel

xiscõma (scuama; scõma) papel o libro

xo 'ñe (xo i 'ñeje) también

xöpüte (xöpinte) maestro o maestra de la escuela

ya (a) ya [*Ya nguarü.* - Ya se terminó.]

ya ngue... (*ya i tsjatjo...*) *ya está para...* [Ya mi tsjatjo ro
mbedye. - *Ya estaba para salir.*]

yo (*ya*) *estos, estas* [**yo t'i'i; ya t'i'i** - *estos muchachos*]

(o) zogüzü [**(o) zozgä**] *me dejó, me abandonó*

zö (*anque*) *aunque*

(o) zöbü [**(jo) pama**] *se bajó*

Zümi *Toluca, Méx.*

Historia

C'uā jā va ts'a'a o tjījmi, 'ñe o chū'ū mi jinguā

En esta pequeña historia se cuenta acerca de un temblor ocurrido entre los años de 1912 y 1917. También narra las consecuencias que dejó una fuerte helada, obligando al tío del narrador a unirse al ejército.

• • • •

Rá mangö dya 'na ts'i historia. Bueno, dya ró nugö, pero o xitsi c'ü junto mi tío, na ngue anguezeli xe ot'ü o teji; nutscö cjá ró tegö.

Mama c'o pa'a c'o o teji, de 1912 o cjogü 'na 'ñijjömü c'ü ma zëzhi, anguezeli mi pëpjiji cja c'ü e ácinda a Bizhe. Nuc'uā 'ma o zöji 'ma mi cjogü c'ü e 'ñijjömü, mi söji ro tunüji anguezeli, na ngueje ma zëzhi. O ndäcäji c'ü e ndeje mi böbü c'o o ola, ma pjat'ü cja squina. Xo jñandaji c'o mbaro c'o mi chjizhi ma nanga, dya cjá mi nanga na jo'o.

C'ü mi tatagö, ma pëpji a ma a Oro. Anguezel mama o jñanda c'o nte, 'ñaja c'o mi ndüñijömü, 'ñaja c'o mi xorü, 'ñaja c'o mi huë. Na ngue mi s'ajjnü na puncjü c'o ndojo ma zöbü cja t'eje. Nuc'uā cjá nú o mamaji: “¿Pjé pjëzhi c'ü ts'a'a?”, eñesi.

Nuc'uā xe mezhtjo, nu mi 1917 mamaji mi jä'ä o tjö'ö, ma jo'o c'o tjö'ö. Pero o ejë 'na nu pa'a c'ü e zana nu julio, o vü'ü 'na trrandäjma c'ü mi 'ñeje ga ma a norte. Nuc'uā ma zëzhi c'ü e trrandäjma ma vü'ü. Nu c'ü jyans'ü, o jyärä 'na së'ë c'ü na nojo; go

mba'a texe c'o tjõ'õ c'o ma jo'o. Nuc'uã c'ü e jyans'ü,
go pocü texe c'o tjõ'õ, y c'ü na jñi nu pa'a, go
mbürü go tunü a jõmü.

Nuc'uã o säjä c'uã 'na necesidad, c'ü ma nojo
'na tjijmi. C'ü junto mi tío, mi ojtjo pjë ro zi'i, y
angueze mama o ma cjogü cja tropa, na ngueje mi
cjöt'üji 'na mbëxo 'napa. C'o pa c'o, mi nzhodütjoji,
ndé centago ma ndõmüji pjë c'o mi ne ra ndõmüji.
Nguecluã angueze mi unü ngüënda c'ü na mizhi c'ü
mi tõjõ. Mi tatagö, dya ma'a c'ü, na ngue sido ma
pëpji ga ma a Oro.

Nu c'ü junto mi tío mama o möji a Zümi. Nu
'ma o mbedyeji nu, cjá nú o möji a ma a Ch'öxt'e;
nunu o ma zöji nu c'o zapata. Mama 'na nu pa'a o
mbedyeji anguezeji 'na nueve ciento, y 'ma o
nzhogüji, ya mi ochocientotjoji, na ngue vi ndü'ü
'na cien.

Nuc'uã, mama 'na vez o zöji, y c'o zapata o
dyo'büji 'na trratara sanja c'ü ma nojo. Nuc'uã cjá
nú nanbüji o za'a, cjá nú jyä'sp'äji o jõmü. Nuc'uã
'ma o zi'i c'uã c'o carranza, o nzhogüji, mi cja ro
mbedyeji nu jä vi cjogüji. Pero dya cjá sö'ö, na
ngueje vi dyö'büji c'ü e trrasanja. Nu c'o o cierta o
mbes'e, o mbes'e c'o; nu c'o dya cierta, cjachi o
nguejmeji a mbo'o. Nuc'uã o ñ mbö't'üji, cjá nú
nguinbiji c'o arjma c'o mi pë's'iji. Je va cjanu va
ts'a'a c'ü e ts'i historia.

Angueze mama, ndé c'ü mi unü vusto y ndé c'ü
mi sū'ü 'ma ra zöji. Na ngueje dya cjá mi édyi
seguro majxā xe ro vencio cja c'ü e chū'ü.

Nuc'uā, mama 'na ocasión o möji a ma a Valle
de Bravo; nunu o ma jyodüji c'o 'ñaja zapata.
Nuc'uā c'o guardia c'o, o zogüji cja c'ü e cuarte c'ü
mi bübü a Ch'öxt'e. 'Ma o nzhogüji, ya vi mbö't'lüji
c'o guardia y ya vi ts'o'sp'üji texe ə bituji, ya vi
satüji cja 'na sanja, y ya vi nguarü vi ndüji. Clü e
cuarte, ya vi ñüs'üji o gasolina, ya vi ndüt'üji; dya
cjá mi järrä.

Bueno, na puncyü o jña'a c'o o mama, pero dya
cjá rí mbeñe c'o 'ñaja. Pero yo rí mbeñe rí mangö
dya.

Leyendas

C'ü e ndixū c'ü mbëzhi 'na animale

Ésta es una leyenda que se cuenta entre algunos mazahuas. Se dice que había una mujer que se convirtió en animal cuando estaba en el cerro de Jocotitlán. Entérese por qué le sucedió esto.

• • • •

Bübü 'na jña'a c'ü mama ga cjava: 'Na nu pa'a, 'na ndixū o mbö't'ü c'ü ọ tata, cjá nú o mbedye go ma'a na jẽ'lẽ, dya cjá nzhogü cja ọ ngumü. O ma'a cja c'ü e t'eje c'ü xijji a Tita c'ü bübü a ma a xes'e cja c'ü e jniñi a Nguemarü.

'Ma o zät'ä c'ü e ndixū cja c'ü e t'eje, o jyodü ná pjë c'o ro chöt'ü c'ü ro zi'i. Pero dya pjë go chöt'ü. Nuc'uā c'ü e ndixū o mbëzhi 'na animale c'ü mi cja'a na puncjü o xi'i. Mamaji, c'ü vi mbëzhi ga cjanu, ngueje c'ü vi mbö't'ü c'ü nú tata, na ngue o zübü o cjimi.

Nguec'uā yo nte'e mamüji c'ü ngueje ọ s'ociü c'ü e ndixū, nguec'uā dya ga 'ñeje o dyebe. Nguec'uā me jodüji ra mbö't'üji c'ü e ndixū. 'Ma jodüji, ngueje 'ma xõmü, na ngueje 'ma ndempa, dya sö'ö ra jyodüji, na ngueje c'ü e ndixū tsjōjō 'ma ndempa. 'Ma ya vá bübü cja c'ü e t'eje c'o jodü ra mbö't'ü c'ü e ndixū, nuc'uā 'nanga cjí'ítjo c'ü, cjá na böbü cja ọ xo'ñi c'o bëzo, ya ra pizhitjoji. Dya cjá pjë xe ra tsjapüji c'ü e ndixū, ya ra jyësitjoji ra ma'a, dya ra zütüji na ngue ya ra zü'ütjoji, na ngue xe nda na zëzhitjo c'ü e ndixū que c'o bëzo c'o jodü.

Nguejxtjo dya ne ts'ibezhe nu.

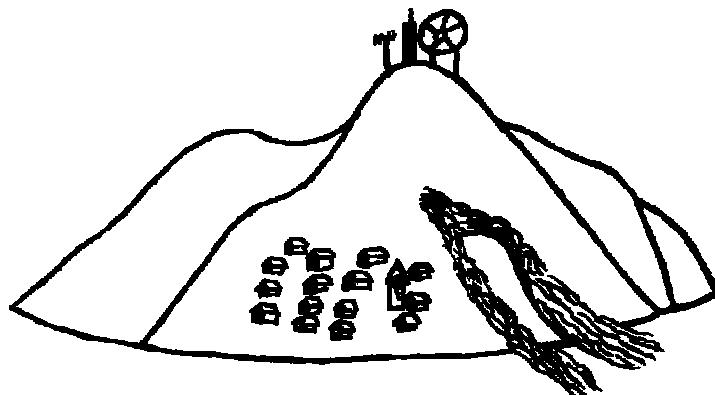
C'ü e t'eje a Nguemarü

Les invitamos a leer este relato acerca de un cerro que es muy conocido entre los mazahuas, del que se dice que una vez brotó mucha agua y eso trajo varias consecuencias.

• • • • •

Ya mezhe na puncjü o cjë'ë 'ma nädäji que c'ü e t'eje c'ü xiji e Tita, o xüt'ü cja c'ü o ximatjü. Nuc'uã go mbedye na puncjü o ndeje, c'ü go ngüt'ü texe c'o za'a 'ñe c'o ngumü, c'o mi jä'ä jää c'o vi cjuädi c'ü e trrareje.

C'ü na yeje nu pa'a, o jñandaji c'o vi nguech'e c'ü e ndeje, ya je ma pjöt'ü cja 'na jñiñi c'ü bëjxtjo mi bübü. Xo mi jandaji c'o ngöñi, 'ñe c'o ndëenchjürü, 'ñe c'o cuchi c'o vi ndunü c'ü e ndeje jää c'o vi 'ñeje. C'o jñiñi c'o bëjxtjo mi bübü, dya pjë go tsja'a c'o, na ngueje bübü 'na cöt'ü jää c'o o sö'ö vi ma'a c'ü e ndeje. Nädäji c'uã que go ejë na puncjü o bëzo c'o o ngo'tbü c'ü o ximatjü c'ü e t'eje, nguec'uã dya cjá go mbedye c'ü e ndeje. C'ü e t'eje c'ü, xiji e Tita, na ngueje ya mezhe na puncjü o cjë'ë.

Experiencias de la vida real

C'o rmi cjíjjñi 'ma cjá rmi ts'iquëgö

Esta narración trata de las cosas que me imaginaba en mi niñez y cómo, con el paso de los años, me he dado cuenta de que no se pueden realizar porque eran fantasías.

• • • •

Rá xi'ts'iji dya, c'o rmi mbeñegö 'ma cjá rmi ts'iquë, ná xo bëbü jã nzitsc'eki c'o xo mi cjíjjñi nza cjazgö. 'Ma cjá rmi ts'iquëgö, rmi pë's'i na puncjü o pjeñe, pero bëbü 'naja c'ü xe nda rí mbeñe.

O ejë 'na nu pa'a 'ma ró cjíjjñigö c'ü mi sö'ö ro cjëns'ígö a jëns'ë nu jã c'o bëbü e Diösi. Nguec'uã ró cjíjjñi que 'ma ya rvá nozügö, ro ät'ä 'na dezhe c'ü rvá cjëns'ígö a jëns'ë. Xo ró mbeñe que c'ü e dezhe mi nestao ro ät'ágö me rvá ndä'ä c'ü, nguec'uã ro sö'ö ro cjëns'ígö, zö ri nguejxtjo cja c'o ngömü. 'Ñe xo rmi ne ro cjëns'ígö, nguec'uã ro sö'ö ro c'ücü jã nzi tanse c'o je ro 'ñe tjün'tü cja ín nzumügö, nguec'uã ro jñetsë me rvá zö'ö.

Nudya ya ró te'egö, dya rí ät'ä c'ü e dezhe, ná dya rá huanta rá bö'bü, nguejxtjo dya ne bezhe nu.

C'o rmi cjíjjñigö 'ma ra yürü o dyebe

En este relato se cuenta lo que un hombre mazahua pensaba cuando era niño. Cuando llovía, él creía que había personas en el cielo y que cuando ellos jugaban...

Bueno, mejor te invito a que leas este relato para que conozcas los pensamientos que tenía ese hombre en su niñez. Y tú, ¿qué pensabas cuando eras niño?

• • • •

C'o rmi mbeñegö 'ma cjá rmi ts'iquë, je ga cjavä c'o: 'Ma mi yürü a jens'e, mi cjíjjñigö cjó c'o mi bübü nu. Ná mi pëpjiji, mi cjuādiji o pjë c'o mi cjaji, nguec'uã ma yürü a jens'e.

Ndé xo rmi mbeñegö, bün 'ma cjó c'o mi eñe o mbélota, nguec'uã 'ma mi pjech'eji o mbélota, me mi yürü a jens'e, nguec'uã ndé xo ma 'ñeje o dyebe.

Xo rmi cjíjjñigö bün 'ma cjó c'o xo mi bübü a jens'e c'o mi chü'ü, nguec'uã me xo mi yürü. Xo mi mamügö ya ndo ra mbürü c'o tío c'o bübü a xes'e ra chüji, nguec'uã 'ma ra chäji, me mi yürü o nguaji 'ma mi cjuādiji.

Xo 'ñe 'ma mi ñejë c'ü e dyebe, rmi mamügö que mi eñe c'o nte c'o mi cás'ü a xes'e cja ne jens'e. Bün 'ma mi eñeji co o ndeje c'ü me mi pjöt'ü c'ü e ndeje, nguec'uã xo ma 'ñeje c'ü e dyebe.

Nudya ya ró pärä c'ü dya mejme c'o rmi mbeñegö 'ma cjá xe rmi ts'iquëgö.

C'uā jā va cja'a 'ma vi mbürü o zinzgöji a Bondö

Amigos, en esta ocasión conocerán la historia de un muchacho, huérfano de madre, que va a México por primera vez acompañado por unos amigos. Al llegar a la ciudad, se sorprende por la multitud de personas y coches que ve.

Pero... mejor les invito para que ustedes lean este relato y se enteren por sí mismos de lo que sucede. Se darán cuenta de que es una experiencia de la vida real.

• • • •

Rá mamagö dya 'na jña'a, jā ma cja'a 'ma cjá mi ts'iquëgo, 'ma ró pjürü ró magö a Bondö.

Mi édyigö 'na once cjë'ë 'ma ró magö a Bondö; dya be mi pärägö c'o calli. Dya xo mi pärä jā je ro oxü. O zinzi 'na bëzo ró mëbe, mi pögöbe o cháleco 'ñe o meria.

Nu c'uā 'na nu ndomgo, o xitsi ro pedyebe ro mëbe cja paseo. 'Ma ró pedyebe, mi nzhodügö cja calli y dya ró pjötpü ngüënda, ts'ë rvá xögü. Nu 'ma ró xögü, dya cjá mi pärä jā je rva ma'a. Nuc'uā ró pjürü ró huë'ë, na ngue mi súgö c'o carro, xo mi cjíjjñi c'ü ná ro bëzhi. Pero nuc'uā, jo nu ëjë c'uā c'ü e bëzo c'ü mi dyobe, ró chjëbe na yeje, cjá nú dyönngü pjenga rvá c'ueñe. Cjá rrü xipji:

—Dya ró janda jā je vi mague, 'ma ró xögüvi.

Pero nuc'uā cjá nú xitsi ro mëbe na yeje nu jā mi oxübe. Nuc'uā, texe c'o pa'a c'o ró mimibe a

Bondö, ró pjürü ró unü ngüënda cja o calli nu jā mi oxübe.

Nuc'uā 'ma o mezhe jā nzī pa'a, o gujstazü cja c'ü e Bondö, dya cjá mi ne'e ro ējē ín nzumü. Na ngueje, cja ín nzumü, ya vi ndū'ü mi nana, mi ojtjo cjo ro ngümpcjüjme. Nguec'uā mi yetsjëbe mi tata y mi sufrebe na puncjü. Na ngue a Bondö ya vi gustazü, porque dya pjë mi bëtsi, mi si'i na jo'o xëdyi, xo mi bübü texe c'o mi jyongü. Pero cja ín nzumü, jiyö nu. Nguec'uā o mezhe jā nzī pa'a c'ü dya cjá ma ēgö cja ín nzumü. 'Ma mi pa'a c'o ín dyocjöjme, mi xitsiji pjenga dya cjá ma ēgö rá 'ne cjiñi mi tata. Nuc'uā mi xicö: "Pe rá ma'a ra xörü o ra münü", mi embegö, pero ra cjogütjo c'o pa'a y dya rá ējē, je ma cjatjonu.

O ējē 'na nu pa'a, o ma'a 'na bëzo c'ü mi pa jongü. Dya xo nguextjozgö; mi nzhodüjme 'na tsi'ch'a t'i'i c'o mi dyojme, mi pöjme cja cine, mi nzhodüjme cja calli, jā c'o ndé mi dyojjme. Nuc'uā ngueje 'na ə cjuarma c'o t'i'i c'o, c'ü mi ma'a ro ma jyodü, pero xo mi ma'a ro ma sizi rí texejme, nguec'uā ro ēcjöjme cja ín nzumüjme; 'ma jiyö, ya vi metsejme jā nzī pa'a.

Anguezeji mi sūji, mi pëzhiji ná pjë c'o ro cjajme o ná ro yöngüjme o carro, porque cja c'ü e Bondö, nzhodü na puncjü o carro. Nguec'uā anguezeji mi cjijñiji c'ü bübü na puncjü peligro para yo t'i'i yo dya be nda pärä, nguec'uā mi ma'a ro ma

sizgöjme. Pero nuc'uā, 'ma ró jandgöjme ya mi pa'a cja calli ya mi tsja ro zät'ä, ró pedyegöjme, cjá rrū cjuādijme ró c'uēnbejme, nguec'uā dya chöcüjme.

Nuc'uā 'ma o zät'ä, o dyönü c'o ma oxüjme junto, jā rvá möcjojme. Cjá nú xipjiji:

—Cjá mi pedye c'o —embe—. 'Ma rí che'be, xā'ma dya ra mezhe ra ēji —embe.

Nuc'uā o nde'be o nde'be; nutscöjme mi böbüjtjogöjme 'na lado, mi jandajme jā hora ro mbedye. Y como dya mi pedye, nguec'uā dya ró ma cjīgöjme nu jā ma bübü. Ró jézijme hasta c'ü o mbedye cja calli, cjá rrū möcjojme ró ma önügenme c'ü ma bübü nu, pjë vi xipji. Cjá nú o mama:

—Ngueje ni cjuārjma va ē jonic'ü; mama c'ü rí möji a nzumü, na ngueje ya me'ts'eji. Pe ya i chezeji in ch'opjüji c'o mi jünji —eñe.

Nuc'uā cjá rrū xipbijme:

—Dya rá möcjojme ín nzumüjme, xe rá mintjojme jā nzī pa'a ne Bondö, cjá rrū möcjojme —rí embejme.

Nuc'uā 'ma o mbedye c'ü e bëzo, mi pa'a cja calli mi pa jongüjme, pero nutscöjme, dya ró te'bejme. Cjá rrū mangöjme:

—Pe na jo rá mö'ö a cine, ngue c'uā dya ra chöcüji —rí eñejme.

Y ró möcjojme a cine y ró tinpijme, dya go chöcüjme.

'Ma o mezhe jā nzī pa'a, cjá ndo nú ma'a c'ü
ndo 'naja, xo o ma jyodü ə cjuārjma. Nuc'uā, cjá rrū
mangöjme:

—Pe ya rá mö'ö cja ngumiü; 'ma jiyö, ra üdü ra
mbäräzüji, 'ma rá chjëji —rí eñejme.

Nuc'uā mi ma'a c'ü y ró chjëtjojme a Zümi, dya
cjá zät'ä a Bondö. Pero 'ma ró jandajme ma ējē cja
calli a Zümi, dya ró te'be ro chjëjme, ró c'uenbejme;
je rvá möcøjme c'ü 'na lado.

'Ma ró sät'ä cja ín nzumü, o huenchquiji, na
ngueje dya mi jüngö o t'opjü, na ngue ín ch'opjü, ya
rvá teze. Cjá nú xitsiji, pjenga rvá cjagö a cjanu,
pjenga vi metse na puncjü y ró teze c'o ín ch'opjü.

Nguec'uā rí cjijjñi, nza cja 'na nte'e 'ma dya
unü ngüienda, ga zö'ö na jo'o c'ü cja'a, pero iyö, na
ngueje gasto o t'opjü y ra ndeze. Nuc'uā 'ma va
nzhogü cja ə ngumü, dya va jün o t'opjü. Bueno,
dya nda jo'o a cjanu. Nguec'uā rí mangö, xe na jo'o,
'ma ra tsja'a 'na nte'e ra jñüns'ü o t'opjü, ra sido ra
pëpji; bueno, na jo'o 'ma.

Nguejxtjo ne jña'a nu rí mangö nu.

Elementos de la cultura

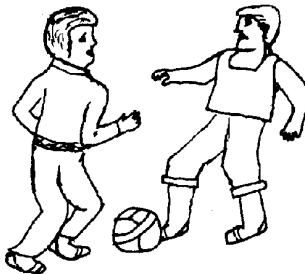
Jā ga eñe yo t'i'i yo jnatjo

Querido lector, en esta pequeña narración usted se dará cuenta de cómo se divierten los niños. Aunque algunos de los padres de estos niños no pueden comprarles juguetes, ellos usan su imaginación y, utilizando diferentes materiales, hacen sus propios juguetes que, aunque son rústicos, los divierten.

• • • •

'Ma cjá mi ts'iquëgö, xo mi gujstazü rá eñe. Mi eñegö o cánica, xo mi eñegö o trumpo, xo mi eñe o valero 'ñe o mbélota, na ngue na jo ma sö'ö c'o t'eñe.

C'ü nda mi eñebe más, ngue 'na ín primo hermano c'ü mi eñebe. Pama pama mi eñebe, mi pjéchcö rá eñe na jo, xo 'ñe anguezze. 'Ma rá eñebe, a vece mi tōjö c'ü, a vece mi tōpügö. Pero 'ma ra bëzhi anguezze, mi üdü. 'Ma xo rá bëzhigö, mi üngügö. Nguec'uä a vece mi pedyebe t'üdü c'o t'eñe. Pero siempre mi gujstazübe rá eñebe pama.

Nudya yo pa dya yo, na puncjü o ts'it'i c'o xo eñe. Anguezeli xo eñeji o cánica, 'ñe o trumpo, 'ñe o ngündö c'o xijji o mazatena. Xo 'ñe o pjicha c'o ät'äji y cjapüji o vürrü. Xo 'ñe o s'apjadü c'o ni dyät'äji o ts'icarro 'ñe o zündajma; xo bübü 'ma ät'äji o nzhünü, o pjë c'o ndé ne ra dyät'äji.

Na ngue 'ma cjá ts'iquë 'na, gujsta ra eñe na puncjü. Nguec'uā na jo'o ga mäjä, na jo ga alegrao. Nguec'uā xo rí mangö, bübü na puncjü o t'eñe c'o eñeji, y pjë c'o ndé ma t'eñe.

Yo cánica

Yo cánica, je ga cjavā ga eñeji: pintaji o tiro, jät'äji o loyo, cjá na eñeji según jā nzī cäräji. 'Ma cärä 'na jñiji, nu'ma, 'naja c'ü xijji manū, 'naja c'ü xijji tras, 'naja c'ü xijji cola. Nu 'ma cärä nziyoji, nu'ma, xijji 'naja c'ü manū, 'naja c'ü tras, 'naja c'ü cola, 'naja c'ü tras cola. 'Ma bübüütjo yetjui, nu'ma, 'naja c'ü manū, 'naja c'ü tras.

Bueno, ra mbürü ra eñevi cjó ngueje c'ü ot'ü ra zo'o cja c'ü e loyo. Nuc'uā, jo rrü pjat'ü c'ü 'naja c'ü dya be so'o. Nu 'ma ra cierta ra pjat'ü, nu'ma, ya mbö't'ü 'ma; tőjö 'ma c'ü ot'ü so'o cja loyo.

Xo bübü 'ma eñeji c'o xijji ñero; quiyi yeje cánica nzi 'na ts'it'i, nguec'uā jyëzi ga mbös'ü c'o ye cánica. Je ga cjanu ga eñeji c'o cánica.

Yo trumpo

Yo trumpo, je ga cjavā ga eñeji; cünxüji o tjünjmü, ä'tp'äji o scuerda c'ü xo xijji o särü. Nuc'uā cjá rrü mbans'aji cja c'ü e trumpo, cjá rrü tsjapüji ra neme a jõmü.

Nu 'ma jiyö, bübü 'ma ra ne'me, jo rrü ngäcä. Nu'ma, xijji ngue o c'äctrumpo.

'Ma jiyö, bëbü 'ma eñeji c'o xijji o pjongü. Ra jñumüji 'na veinte centavo o 'na cinco, jo rrü ma pintaji 'na tiro nza cja o tiro o cánica. Nu'ma, jo rrü ne'meji c'ü e trampo, cjá rrü pjat'üji cja c'ü e cinco. Nu c'ü ra cierta ra pjongü cja c'ü e tiro, ngue c'ü ra ndõjõ c'ü; nu c'ü jiyö, ra bëzhi c'ü.

Xo bëbü 'ma eñeji o s'ë'strumpo, c'o ndé jyëzi ga zë's'iji c'o trampo; söji cjó ngue c'ü ra ndõjõ, cjó ngue c'ü xe pjëchi ra eñe na jo. Je ga cjanu ga eñeji yo trampo.

Yo valero

Yo valero, dya nda rí pärä na jo'o jã ga eñeji, na ngue dya mezhe pa'a ró eñegö; ts'ëtjo pa'a c'ü ró eñe. Pero rí unü ngüënda pë's'i o punto, de tsi'ch'a, bëbü de dyëch'a, bëbü de veinte, de cincuenta, y de cien o punto, hasta mil.

Nguec'uã 'ma eñeji, söji cjó ngue c'ü ot'ü ra jñunt'ü jã nzí punto. Nu c'ü ot'ü jüt'ü c'o punto c'o xe na nojo, ngueje c'ü tójõ c'ü. Je ga cjanu ga eñeji yo valero.

Yo vürrü

C'o pjicha c'o cjapüji o vürrü, ät'äji c'o, tjocüji co ts'iclavo, cjá na ngünxüji co ilansa o sea o tjünjmü. Nuc'uã cjá na pjotüji c'o ilansa, cjá na mbans'aji, cjá na juant'aji, cjá na unü vuelta c'uã c'ü e ts'ipjicha.

Nu 'ma ra ne ra eñevi c'ü 'naja, ra zövi cjó ngue c'ü ot'ü ra jya'sp'üji ə tjünjmü, cjó ngue c'ü xe nda na mbeñe ə vürrü, cjó ngue c'ü pjëchi ra dyät'ä ə vürrü, c'ü xe pjëchi ra dyät'ä na jo. Nguec'uã, c'ü ot'ü ra c'ügü ə tjünjmü, ngue c'ü ra zi'i c'ü. Je ga cjanu ga eñoji c'ü e ts'it'eñe c'ü.

Yo s'apjadü

Xo bübü 'ma ngue o s'apjadü, xä'sp'äji c'o na me'e. Nuc'uã cjá na ngä'p'äji c'ü ə mbo'o, cjá na dyät'äji o ts'icarro. Bübü 'ma ät'äji o nzhünü. Bueno, c'o ts'icarro, tjopcüji 'na xüdye c'ü na maja, cjá na chjopcüji c'ü e reda, cjá na pjotpüji, cjá na nzhonüji. Na jo ga jñandaji 'ma ya nzhodü.

Nu c'o nzhünü, sö'ö ra chjopcutjo co mismo c'o na me'e, cjá na ndütpüji ə mota. Nuc'uã cjá na bö'bü. Nguec'uã na jo ga nuji y me mäpäji.

Yo mbëjmü

'Ma zänto 'ma ëjë o dyebe, nu 'ma ya cä'ä o mbëjmü, bün 'ma pöji nu jä c'o cä'ä o mbëjmü, cjá na ngä'maji c'o mbëjmü, cjá na dyät'äji o ts'icarro. Bün 'ma ät'äji o pjadü, bün 'ma ät'äji o cuchi, bün 'ma ät'äji o ngumü. Pjë c'o ndé ne ra dyät'äji, cjá na eñoji.

Bübü 'ma ra dyät'äji, cjá rrü ndüt'üji a sivi ra meze. Nuc'uã cjá rrü pintaji. Na jo'o ga nguejme y na jo ga nuji.

Ngue yo t'eñe yo, yo xe nda eñe c'o ts'it'i ga ma ín nzungöjme.

C'o mi mbeñe c'o nte'e c'o mi cārā mi jinguā

En este relato usted conocerá algunas de las creencias de los mazahuas. Primero, se dará cuenta de por qué cazaban coyotes y cómo utilizaban algunas de sus partes como medicinas; lo mismo sucedía con los zorrillos y las víboras de cascabel.

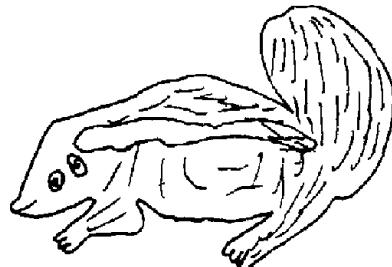
También se enterará por qué se dice que un coyote llega a alguna casa, y por qué se encuentra uno con una víbora de cascabel. Lea este relato y se enterará del por qué de estas cosas.

• • • •

Nu 'ma na pëch'iji 'ma xõrü, o ngue 'ma nzhä'ä, nu 'ma ra cho't'ü c'ü e xëdyi c'ü na jüt'ü c'ü e mbëch'i, nu'ma, ngue 'ma cjijñiji bübü 'ma cjó c'o ra säjä, c'ü ra 'ñe zëngua anguezoji.

C'ü e animale c'ü ni chjü'ü ünjmü

Bübü 'na ts'i animale c'ü ni chjü ünjmü. Nu c'ü e ts'i animale c'ü, sürüji, cjá na mbö't'üji, 'ma jã c'o o'o cja tjocü. Nu c'ü e xipjadü, mamaji na jo'o cja yo ts'it'i yo cjá ts'ilélë. Nguec'uä c'ü e xipjadü c'ü, ra xí'p'íji c'ü e ts'ilélë jã c'o ra dyobü, nu 'ma me huë huë na puncjü. Cjijñiji c'ü dya cjá ra ëjë c'ü dya jo'o xe ra 'ñe tsjapü ra huë c'ü e ts'ilélë. C'ü e xipjadü c'ü, ra pizhi c'ü dya jo'o, o ra pizhi c'ü pjë ma s'ocjimi c'ü cjapü ra huë. Mamaji, dya cjá ra huë'ë 'ma, ya ra mäjä 'ma c'ü e ts'ilélë.

C'ü e animale c'ü ni chjū'ü ndīcuë

Xo bübü 'na ts'i animale c'ü ni chjū ndīcuë; a ma cja c'o jñiñi textjo jā c'o ñaji jñatjo, je nda cā'ã nu c'o. Xo 'ñe c'ü e animale c'ü ni chjū ünjmü. Pero nu c'ü rá xi'ts'iji dya, ngue c'ü e animale nu c'ü ni chjū'ü ndīcuë. Nu 'ma ra zürüji c'ü, ra mbö't'üji ra zaji c'ü o ts'ingue. 'Ñaja yo gusta ra za'a, 'ñaja yo jiyö.

Nu c'ü e animale c'ü, mamaji na jo c'ü o xevo ra ngos'üji nu jā c'o ra pjotüji 'na bidyi, o ra ndī'ch'üji 'ma nzhodüji. Dya cjá ra jyëzi ra nguibi a mbo'o cja c'ü e ts'ingue. C'ü e nte'e c'ü o ndī'ch'ü c'ü e bidyi c'ü, co nu c'ü e xevo c'ü, mamaji ra ts'os'ü c'ü e bidyi, o ra pjongü a tji'i.

Na ngueje 'ma mo mimi e Jesús —ngueje 'na bezhe c'ü mamaji a cjanu— mamaji c'ü e animale c'ü, ngue c'ü o ma ma mbös'ü e María 'ma ro zö'dyë. Nguec'uä, xo na jo'o 'ma unüji yo nzhünü, o 'ma unüji pjë c'o ma animale c'ü ra unüji c'ü ra zi'i. Ra jogü 'ma c'ü e nte'e o c'ü e nzhünü c'ü ri sö'ö c'ü e ndötc'ijeme, c'ü xo xijji nguejme.

C'o mixi

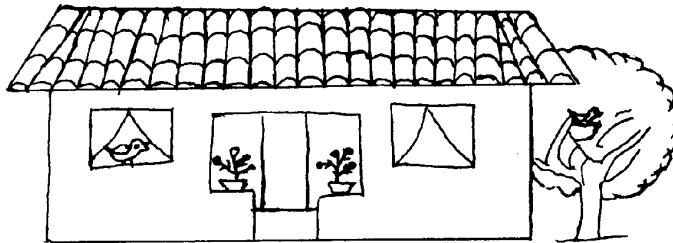
'Ñe yo mixi. Nujyo, xo ngue 'na animale c'ü cjapü ra pizhiji a manu cja c'o jñiñi c'o ña jñatjo. Mamaji, nu 'ma ra ëjë c'ü e mixi ra 'ñe c'uëch'i, o 'ma ra 'ñe huë na puncjü cja 'na ngumü, ngue 'ma dya ra mezhe ra ndü'lü c'ü e nte c'ü ri bübü cja c'ü e ngumü c'ü, o ngue 'ma dya ra mezhe ra ëjë 'na ndötc'ijeme, o xo ngue 'ma dya ra mezhe pjë ra tsja c'ü e nte, o zö pjë ri pjëzhi. Pero ngue 'na ndüjmü c'ü ra zo'o cja c'ü e ngumü c'ü, na ngue c'ü e mixi c'ü o ë 'ñe huë'ë, na ngue o 'ñe tsjapü a cjanu, nguec'uã ra säjä c'ü e ndüjmü c'ü.

Pjë ni yu'u c'o nzhünü 'ma xõmü

Xo 'na jña c'ü xo sö'ö rá mama, na ngue mama na puncjü nte'e a ma cja c'o jñatjo. Nguec'uã ra sö'ö rá mama. Nu c'ü rí ärä, ra sö rá xi'ts'iji. Na ngue 'ma dya ri ärägö, dya ro sö ro mama. Xo rí nu'u. Nu ne jña nu, ngue nza cja'a nu 'ma huëni na puncjü yo nzhünü, o me yu'u na puncjü yo nzhünü 'ma xõmü. Nza cja'a 'ma zünü nzincho o jnincho o dyëch'a 'ma nzhä'ä, o 'ma xõmü, ngue 'ma mamaji cjogü c'ü dya jo'o 'ma. 'Ñe xo mamaji, dya ra mezhe c'ü ra 'ñeje dyebe, o dya ra mezhe ra 'ñeje o së'ë, o dya ra mezhe pjë pjëzhi c'ü ra säjä 'ma.

C'ü e ts'ins'ü c'ü xijji ngrillo

Xo bübü 'na ts'ins'ü c'ü ts'iquë c'ü xijji ngrillo. Nu c'ü e ts'ins'ü c'ü, nu 'ma ra säjä cja 'na ngumü me ra 'ñe c'uëch'i ra 'ñe c'uëch'i, o me ra 'ñe huë'ë, 'ñe 'ma me ra 'ñe neme a xes'e ngumü, o cja 'na ts'iza c'ü

ri 'ne'e cja ngumü o pjë ri pjëzhi, mamaji 'ma a cjanu, ngue 'ma va ëjë va 'ñe cjapü na s'o c'ü e nte'e c'ü ri bübü cja c'ü e ngumü c'ü. Dya ra mezhe pjë pjëzhi c'ü ra tsja'a, o dya ra mezhe ra säjä 'na ndötc'ijeme, o cjó c'o ra chüji, o ra mbäräji, o ra ndü'ü c'ü e nte'e, o pjë pjëzhi c'ü ra ts'a 'ma.

C'o trra'bëzo c'o mi cära mi jinguă

Xo bübü 'na pjeñe c'ü cjijjñi a manu c'o nte'e, o c'ü rí cjinncjöji a 'ñevä texe cja yo jñiñi. 'Ma ot'ü, 'ma mo mbürü nu xoñijömü, cjijjñiji c'ü Mizhocjimi ot'ü o ngama c'o nte'e c'o dya ma ndä'ä. Nuc'o, ndé mi ts'imbebëzo, dya ma ndäji. Anguezeli, dya nda mezhe va ngäräji, na ngueje mi ts'iquëji. Dya ne e Mizhocjimi a cjanu c'ü ri ts'iquë c'o nte'e c'o.

Cjá nú nguijjñi e Mizhocjimi c'ü ro dyät'ä 'na na ndä nte'e, o c'ü ro ngama xe rrä ndrrä c'o nte'e. Bueno, o ngama c'uã e Mizhocjimi c'o nte'e c'o ma ndä'ä, c'o mi xijji huëma. Nuc'o, 'ma mo ëjë c'ü e trrareje, 'ma mo chjotü e Mizhocjimi co ndeje vă cja ne xoñijömü, o ngobü c'o, o chjotü anguezeli. Nguec'uã rí nuji yo pa dya, xe quitjo c'o o ndo'dye anguezeli, o c'o o trrando'dye anguezeli. Nuc'o, o dyögü cja jõmü, o dyögü cja jõmü, nu jā na puncjü xijjomü, nguec'uã jā

c'o ndé qui'i c'o ndo'dye c'o. Me na me'e na puncjü
c'o ndo'dye c'o.

Bueno, pe cjíjjñiji c'ü me ma zëzhi c'o nte'e c'o.
Na ngueje cjíjjñiji c'ü ijk mi c'ü's'ü 'na xijjñõ, cjá rrü
ngö's'ü o jyöjö c'o; dya xi mi sö'ö cjo ma jyü'ü c'ü e
xijjñõ. Anguezeli me ma zëzhiji.

Nu c'ü e pjeñe c'ü cjíjjñi dya yo nte'e, nu c'o o
ndo'dye c'o nte'e c'o, ni jogü anguezeli, 'ma söji na ü'ü,
'ma söji ndötc'ijeme nza cja'a o rriuma, o 'ma nza cja'a
texe ne ndötc'ijeme nu ngueje së'ë. Ra ngünjniji. Pärä,
çpjë ndé ma pjiño c'o ndé chjanbaji? Bueno, ya päräji
anguezeli; pärä, çjä ga tsjapüji? Cjá rrü ngos'üji jä ngue
c'uä bëbü c'ü e ndötc'ijeme c'ü sapü cja o ngua 'na
nte'e c'ü ri sö rriuma. Cjíjjñiji a cjanu c'ü jogüji 'ma.

iAh!, 'ñe ya xo ma jyombeñetjo ro mama. C'o
nte'e c'o, me ma trrandä c'o. Nu 'ma ra vü'ü ndrräjma,
zö ri ts'indäjma, jämatjo 'ma ri trrandrräjma, me mi
sü'ü c'o nte'e c'o. Nguec'uä ixj mi obüji a jömü, ngue
c'uä dya ra nüçüji c'ü e trrandrräjma, o ngue c'uä dya
ra chunüji. Na ngueje 'ma ra vü ndäjma, ra ya'büji a
jomü o ra zi'ch'i, o ... dya rí pärä. Pero je a cjanu ga
ngüijjñiji.

Xo 'ñe c'o o ndo'dye c'o nte'e c'o, cjíjjñiji c'ü xo
ni jogü o mbizhi.

Bëbü 'na bëzo c'ü je tsja a ma a San Pablo. Nu
c'ü e bëzo c'ü, o mama, a manu cja o jñiñiji o chöt'üji
nu 'na nte'e c'ü ijxi ntero 'na nte'e, tsizhi texe o
cuérpo, ndeze cja o ñi'i hasta cja o ngua. Nuc'ü, mi
ngueje c'o nte'e c'o.

C'ü e miño

Xo bübü 'na animale c'ü ni chjū miño. C'ü e animale c'ü, texe cja yo jñiñi a 'ñevā, rí pärägöji c'ü. Nuc'ü, nu 'ma ra säjä cja in nzungue, ra 'ñe mbö'tc'ü texe in äjnä, in nzöñi, o pjë c'o ma animale c'ü ra nde'tsc'e c'ü in 'ñegue, ra chjo'tc'ü texe. Ngue 'ma mi tûgue mixa 'ma, na ngueje dya i tsjacjuana, dya i ma tsjöt'ü, dya i ma sogü. O mi tûgue beñe, o pjë c'o pjëzhi c'ü mandaji cja nintjimi. Nguec'o va tsja'a c'ü e ts'ita c'ü in ējmegue, o xipji c'ü e miño. O tsja'a c'ü o cjimi c'ü e ts'ita c'ü, o ndäjä c'ü e miño ro ë ro 'ñe tsja'c'ü a cjanu ro mbö't'ü yo animale, ngue c'uã rí mbeñegue c'ü dya ra sö rí dyonpütjo c'ü e ts'ita c'ü in ējmegue, c'ü dya rí ma rí ma sopcü c'ü o mixa angueze, o c'ü o beñe.

Nu c'ü e miño, nu 'ma sürüji, ra mbö't'üji. Bueno, mamaji 'ñechjë texe c'o o ts'ingue c'ü e miño, y xo 'ñe c'o o xipjadü. Nu 'ma ra ëji ra 'ñe zürüji cja cöt'ü, o ngue cja batjü, ijk ta xüns'üji nu jã ra mbö't'üji. Bueno, texe ra mbe'ch'ejí na jo. Cjá rrü jñünüji a ma a Bondö, ra ma ra ma mböji.

Bueno, mi mamaji a cjanu mi jinguã, pero dya rí pärä yo pa dya, cjo xe pöji c'ü e miño o jiyö. Mamaji na ts'li péraso más o menos de cinco por cinco centímetro, ni muvi na puncjü merio, nu c'ü o cola c'ü e miño, cjá ná 'ñe c'o o ngõ'õ. Bueno, nguejxtjo c'o xe nda ni muvi c'o. Nu c'ü o xipjadü, texetjo cja pjeme, cja xütjü, dya nda ni muvi nza jã c'ü ni muvi c'ü o cola, eñeji a cjanu.

Pero dya ne tiempo dya, o yo pa dya, dya cjá rí ärägö cjo xe ra mamaji a cjanu c'ü pa pöji miño a ma a Bondö. Nguec'uā nguejxtjo c'ü e jña'a c'ü ra sö rá xi'ts'iji jā ga cja c'ü e miño.

iAh! Pero ya rvá cjuarü ró ña'a, pero xe bëzhtjo xe 'na jña c'ü xe ra sö rá xi'ts'iji.

Bueno, c'ü e miño c'ü ma mangö, nu 'ma ra säjä cja ngumü, nu 'ma ra jñanda c'ü cäslä na jens'e c'o äjnä, o ngue ngöñi c'ü dya sö'lö jā rgá zürü, dya sö jā rgá pjongü ra mbö't'üji, mamaji ra jyät'ä ə jñü. Nu c'ü e jñü'lü, me na zëzhi, pero dya zëzhi nza cja ndäjma, jiyö; sinu que cjapü como nza cja 'na s'ocjimi c'ü dya jo'o. Y ra tsjapüji ra ndrrögü c'o äjnä, ra ndrrögü c'o ngöñi. Anguezze c'uā, ya ra sö ra dyëdyi ra mbö't'ü c'o.

'Ma ngue ndenchjürü, ra tsja'a c'ü e miño ra xopcü cja ngumü y ra dyëdyi; na jo rgá ngät'ä a ñi'i c'o ts'i animale c'o. Mamaji na jo ga mötji c'ü dya pjë pizhi nada c'o ndenchjürü; chjëntjui cjó c'o ri èdyi c'o animale c'o. Je a cjanu ga tsja'a c'ü.

Pärä, ¿jā je ga cja'a c'ü e animale c'ü? Rí cjijñiji ná ri ngueje c'ü cjapü ə dyo'o c'ü dya jo, o ná ri dyojjui s'ocjimi c'ü e animale c'ü.

Xo 'ñeje, nu 'ma mi sùrüji mi jinguā, dya mi bübü zápjü, o dya pjë mi bübü c'ü ri pjäjjnä, c'ü ro chötü c'ü e miño c'ü ro ndu. Mi jyodü c'ü ro pjö'sbüji na puncjü como 'na dieciocho o 'na veinte bëzo. Nguec'uā ro ma zürüji c'ü e miño c'ü, ri jünüji o traza 'ñe o ts'iza, bueno xo 'ñe o tjünjmü. Y 'ma ra chjëji,

ya ra mbuäräji co za'a. Ya je nguejnu je ra zürüji nu, ra mbö'tüji.

Pero dya yo pa dya, dya cjá je a cjanu. Yo pa dya, ya ngue co zápjü yo pjäjjnä yo ni pjat'üji. Ya na cjuana, jā, pö'tüji dya. Pero nu 'ma cjá vi ujsatjoji yo zápjü, mamaji que c'ü e miño me mi pjëchi jā rvá tsjapü, ngue c'uã dya ro pjäjjnä c'o zápjü; mi cot'ü co o jñü anguez, y dya mi pjäjjnä c'ü e zápjü. Mamaji mi cjijñiji a cjanu. Pero nudya, ya iyö dya. Na ngueje ya xe nda na zëzhi e pólvara dya, ya xe ra sö ra tsjapü ra pjäjjnä.

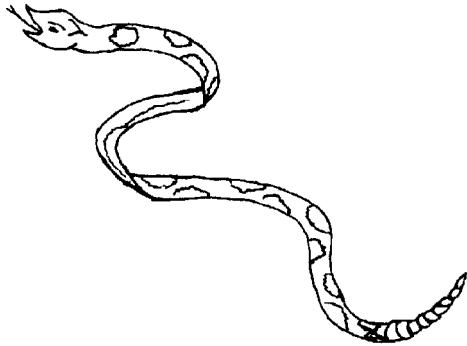
Je a cjanu ga tsjapüji c'ü e miño.

C'ü e c'ijmi c'ü ni chjü'ü pozü

'Ñe xo bëbü 'na c'ijmi c'ü ni chjü pozü. Bueno, rí textjoji a 'ñevä cja yo jñiñi, xo rí pärägöji c'ü.

Nu c'ü e c'ijmi c'ü, nu 'ma jā c'o rgui chjëvi cja juajma, o ngue cja batjü, y nu 'ma in tûgue mixa, chjënjui nza cja c'ü e miño c'ü. Xo 'ñe 'ma in tûgue beñe, o dya in pague a mixa, dya in pague cja nintsjimi cja c'ü in ts'ita rí ma'a rí ma dyötü c'ü ra mböxc'ü, o rí ma sopcü yo'o, o rí ma sopcü ndäjnä, o pjë c'o ri pjëzhi, 'ma dya i mbeñegue c'ü in ts'ita.

Nu c'ü e ts'ita, ngue c'ü ra tsjapü c'ü e pozü ra ma'a, ra ma zü'c'ü, o rí ma chjëvi cja batjü, o jā c'o ra sö ra zü'c'ü. Bueno, dya ra mbedye c'ü e ts'ita cja c'ü e nintsjimi, iyö. Pero cjijñiji c'ü ngue c'ü o cjimi c'ü e ts'ita c'ü ra tsjapü ra ts'axc'ü c'ü e trac'ijmi c'ü, y ra zac'ü. Xo mamaji c'ü ijk ta jyä in ts'ijñi c'ü dya

cjá ri tjümbéñegue. Nu 'ma dya ts'i rgui nuc'eji, nu'ma, mamaji ra tsja'c'ü ra pjänt'ä in cua'a c'ü o za'c'ü. Y ra tsja'c'ü me ra zärä in mü'bü c'ü me ri sö'ö dya rí sëchi; je a cjanu rgá mbö'tc'ü. Pero nu 'ma ra nuc'ü 'na nte'e c'ü pärä pjë ma 'ñechjë c'ü ra dya'c'ü, dya rí chügue 'ma. Pero ya yo pa dya, ngueje cja doctor ra sö ra ma nuc'eji, y ra sö ra jots'ü.

Nu c'ü e c'ijmi c'ü xijji pozü, ngue 'na c'ijmi c'ü me xo pjëchi na jo, o pärä na jo pjeñe jā cja rgá tsjapü 'na nte'e. Nu c'ü o xipjadü c'ü e c'ijmi c'ü, 'ñe c'ü o ts'ingue c'ü, mamaji, mi jinguã xo mi bö'ö cja bótica o cja farmacia, me mi pöji na puncjü merio. Pero yo pa dya, dya cjá cjaji a cjanu; yo pa dya, ya 'naño ts'ë. Nguec'uã dya cjá ni jyodü a cjanu c'ü ra zürüji o c'ijmi ra ma mböji, o pjë xo ma animale yo; dya ni jyodü.

C'o nte'e c'o na s'o'o o cjimi

Xo bübü c'ü cjijñiji nu 'ma cjá ni mintjo 'na ts'it'i o 'na ts'ixut'i, 'ma cjá ts'iquë c'ü e ts'ilélë. Nu 'ma cjó c'o ijk ta nu'u, ra mamaji: "iAh, me na jo'o ne ts'it'i! iAh, me zötjo!" Bueno, me ra mäpäji me ra ndrrës'iji, o pjë c'o ndé me ra tsjapüji. Dya ra mezhe pjë c'o ra tsja'a c'ü e ts'it'i. Mamaji 'ma na zëzhi o cjimi c'ü e

nte'e c'ü ra mama a cjanu, o na s'o ə cjimi c'ü e nte'e c'ü ra mama a cjanu, ngue c'uā rgá zö'dyē c'ü e ts'it'i c'ü, o c'ü e ts'ilélë.

Pero 'ma dya zëzhi ə cjimi c'ü e nte c'ü, 'ma na jonte c'ü e nte c'ü, o 'ma dya cjíjjñi c'ü pjë ra tsjapü c'ü e ts'ilélë, nu'ma, dya ra tsja'a c'ü e ts'it'i 'ma. Pero 'ma na zëzhi, ya rí xi'ts'iji que jā, ra tsjapü na s'o'o 'ma. Bueno, ra huë'ë y ra ndütü ə jne'e. Y ra huë'ë, me xo ra chana. Bübü 'ma ra zö'dyē c'ü e ts'it'i, y dya ra chöt'üji 'ñechjë. Nu 'ma dya ts'i rguí dyät'äji, ra ndü'ü c'ü e ts'it'i, o c'ü e ts'ilélë.

Je xo a ciatjonu na puncjü ts'ingöñi, o ngue ts'i äjnä 'ma cjá ts'iquëji, 'ma cjá èntjo 'napa o yepa, o hasta cjá èdyi 'na zana. Nza jā c'ü e ts'ilélë, 'ma cjá o mimi, hasta 'ma cjá ra zö'ö 'na cjë'ë, xe ra sö ra tsjapüji a cjanu 'ma. Pero 'ma ya ra cjogü 'na cjë, iyö 'ma. Je a cjanu c'o ts'l'i äjnä 'ñe c'o ts'ingöñi; 'ma ra zö'ö como 'na zana, dya cjá ra sö ra ndütü ə jnech'e 'ma, 'ñe dya cjá xo ra ndü'ü 'ma c'o.

Je xo ga cjanu nza cja yo zanoria, o coliflor, o aselga, o pjë c'o pjëzhi yo c'ajna yo dya nda ga zëzhi a 'ñevä. Nu 'ma cjó c'o ra ndüjmü yo, ra mbes'oji, me ri jotjoji, ya rrí ts'inoji. Pero 'ma cjó c'o ra nu'u 'naja o yeje jñi nte'e c'ü ra mamaji: "iAh!, me na jo'o yo i podügue. ¿Jā je vi tsigue yo? ¿Cjó dya'c'ü yo?" o "¿Jā vi pönnce yo? Nuyo, me na zö'ö, me rí negö na puncjü yo",... Huënu, bübü 'ma dya ra xi'ts'i a cjanu; bübü 'ma ra jñaxtjo c'o cjogü, ra mantsjë a mbo ə mü'bü anguezeli, ra mamaji: "iAh!, c'ü e bëzo c'ü o

ndūjmü yo, o c'ü e ndixü c'ü o ndūjmü yo, me na jo ga nguijjñi; chjā jā va tsja'a", o "Me rí negö yo planta" o "Me rí negö yo c'ajna yo; quera ri nguezgö". Bueno, ra jyäcä a cjanu. Y dya ra mezhe c'o c'ajna c'o; nu 'ma ra zö'ö como 'nanzo, ya ra mbürü ra s'odüji, ya ra mbürü ra c'a't'üji, dya cjá ne ra teji, bübü 'ma hasta ra ndüji. Bübü 'ma dya ra te'e ne ri 'na; bübü 'ma como 'natjo yetjo ra te'e. Je a cjanu ga tsjaji ga 'ñevä. Pero rí cjinncjö pe na zëzhi ə cjimi c'ü e nte'e; je ga cjanu ga nguijjñiji a 'ñevä, nguec'uã ga mamaji ra s'odü a cjanu c'o c'ajna, y ra ndu texe c'o.

C'ü cjijjñi c'o nte'e 'ma cjó c'o ya'bü ə bitu

Xo bübü 'na bezhe c'ü cjijjñiji, zö ji ri mejme. Pero nuc'ü, na ri ts'ëtjo nte'e c'ü ri pärä c'ü e jña c'ü. Cjijjñiji, nu 'ma ri pärägue ndëjxü, o sea, ri jät'ägue co za'a, o ngue co álambre c'ü ri jät'ä c'o in nzhëjxü, pero 'ma rí ts'o's'ü in blusa o in pâjjna, cjá rrñ tsama cja 'na lado, o rí tsâ's'ä jā c'o sö'ö rí tsâ's'ä, 'ma jā c'o rga jyo'c'ü rí ma yabügue a xes'e cja in blusa o c'ü in pâjjna c'ü i tsâmague nu, nu'ma, ngue 'ma mamaji, dya ra mezhe 'ma rí puärä na puncjü ni su'u, o rí xo'tp'ü ə cji, o me ra zi'ch'i na puncjü. Je ga cjanu ga sö ga nguijjñiji. Pero dya rí pärä cjo mejme o jiyö.

C'ü e sirena

'Ma ya mezhe a Concio cja c'ü ín jñiñigö, mamaji, ma o'o 'na sirena c'ü je vi 'ñeje a ma cja c'ü e trrazapjü a Lerma. Y 'ma ma o'o c'ü, me go nizhi na puncjü trrareje cja c'ü e trrazapjü a Concio. Me mi quentjo c'o nte'e, na ngue mi mamaji: "iAh!, ya ëjë

'na sirena; ya bëbü na jo ndeje dya, xo ëjë na jo dyebe", mi eñe anguezoji. Bueno, texe c'o nte'e mi cjíjjñiji c'ü mi cjapüji na jo'o c'ü e sirena c'ü mi unüji tiempo me na jo, mi unüji cjë'ë na jo, mi unüji dyebe, mi unüji ndeje, bueno, texe.

Nu 'ma xõmü, me mi tõjõ na puncjü c'ü e sirena, me me zö'ö ma tõ. Nguec'uã nzá texe c'o nte'e, me mi quentjoji mi mamaji: "¡Ah!, ne sirena, me na zö'ö ga tõ. Me rí ne'e rá janda jã ga cja c'ü xijji sirena." Pero 'ma ndempa, dya mi jandaji; mi nguejxtjo 'ma xõmü mi sö ro dyäräji c'ü jã ma cja ma tõjõ anguezze. C'o tsja a Nguemarü, mamaji o jñandaji ndeze a Nguemarü hasta cja c'ü e zapjü c'ü, o jñandaji co nu yo aparato yo tû'ü ingeniero. O unüji ngüënda c'ü na cjuana; jã, ma o'o. Texe c'o me Nguemarü mi päräji c'ü ma o'o sirena a ma cja c'ü e zapjü a Concio, mi cjíjjñiji: "¡Ah!, yo menzumü a Concio, o ch'unüji na jo 'na suerte, o ch'unüji na jo, na ngue vá bëbü 'na sirena a manu cja o jñiñiji. Dya pjë ra bëzhiji, dya ra ndüji tjÿjmi, y me na jo. Pe ra rico yo nte'e yo, ra mbë's'iji na puncjü que na nguezgöji", mi eñe anguezoji.

Bueno, xo ró unnc'ö ngüënda 'na nu pa 'ma cjá mi ts'iquëgö, más o menos mi édyigö como 'na dyëch'a o once cjë'ë, más o menos ngueje mi mil novecientos cuarenta y siete c'ü e cjë'ë c'ü. 'Ma nzhä, 'ma rá pennc'öjme cja jneme, mi ärägöjme me ma zö'ö ma tõjõ a nde'e cja c'ü e zapjü jã c'o ma cja'a c'o hule. Me ma jo ma tõ, y me ma zö. Me mi

quentjojme puncjü, cjá rrū önngöjme c'o tío nu c'o mi jítscöjme jā cja ma nemegöjme, ró xicöjme: “Pārā, ɿpjé pjézhi c'ü nzhä'mā nzhä'mā rí ärägöjme a jñech'e cja ne zapjü, nu 'ma rí pedyegöjme ts'ë a tji? Me na tō, y me na zö ga tō.” Cjá nú mama anguezaji: “iĀjā!, che'ma, rá pedyexäji rá jandaxäji, y rá äräxäji.” Cjá nú mbedye c'o tío c'o, o dyäräji, ró äräjme rí texejme. Cjá nú mamaji: “Jā, na cjuana ngue c'ü e sirena c'ü mamaji a o'o vā cja ne zapjü. Ngue c'ü na tōjō c'ü me na zö'ö ga tō”, eñe c'o tío c'o. Nguec'uā nguejxtjo c'ü ra sö rá xi'tsc'öji ne jña nu, na ngue ró ärätsjögö. Dya cjó ra sö cjó ra xitscö c'ü cjó xo xitscö, jiyö; nguezgö ró ärätsjögö.

C'ü e c'ijmi c'ü xiji s'ocdyë

'Ñe xo mamaji bübü 'na c'ijmi c'ü xiji s'ocdyë. Bueno, a ma cja c'ü e jñiñi a ma a Concio mamaji, pero dya rí pārā cja yo 'ñā jñiñi cja yo jñatjo. Mamaji c'ü e c'ijmi c'ü, ra sö ra nguich'i a mbo'o cja 'na ngumü jā c'o ri bübü 'na ts'ilélë. C'ü e c'ijmi c'ü, ra ma ra ma zipi c'ü o chichi nu c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë. Bueno, ra nguich'i y dya cjó ra sö'ö ra unü ngüënda jā rgá nguich'i, na ngue, ngue 'na s'oc'ijmi. Bueno, mama yo nte'e c'ü pe dya jo'o c'ü e c'ijmi y pe ngue c'ü o cja'a c'ü dya jo. Na cjuana pe cjíjjñiji bün 'ma nguetsjë c'ü dya jo'o c'ü e c'ijmi c'ü xiji s'ocdyë. Na ngueje ra ma ra ma zipi c'ü o chichi c'ü e ndixü c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë, ra dyo'o a mbo cja pjeme c'ü e ndixü, y dya ra zö'ö. Me rrā ījī rrā ījī c'ü e ndixü, dya ra zö'ö, zö cjó ra ña'a.

Pero c'ü e c'ijmi ra tsjapü na s'o'o c'ü e ts'ilélë, ra ngä'tp'ä cja o ts'ixiñu c'ü e ts'ilélë c'ü o ñipjixi c'ü e c'ijmi, nguec'uä ra tsjapü nza cja 'ma ri venenu. Bübü 'ma ra ndü'ü c'ü e ts'ilélë como 'nanzo o yenzo, o 'ma jiyö, ya me rguí pichpi o cjimi c'ü e ts'ilélë. Mamaji ra mbürü ra zö'dyë, ra mbürü ra pizhi hasta que ra 'ñe'sp'e o nguejme, dya ra te'e c'ü e ts'ilélë. Pero 'ma cjó ra bübü 'na nte'e c'ü ra nde'be c'ü e c'ijmi, 'ma ya unü ngüënda c'ü me na huë na huë c'ü e ts'ilélë, xõmā xõmā me huë, na ngue 'ma go ëjë c'ü e s'ocdyë va 'ñe sipi c'ü o chichi c'ü ri si'i c'ü e ts'ilélë, bueno, nu 'ma a cjanu, ya ra unü ngüënda nza cja cjó c'o ch'ängumüji, ra dyönüji: "Bueno, ¿pjë cja nin ts'ilélë nu xõmü xõmü huë, xõmü xõmü huë, y ya me tü'ü ga huë? ¿Pjë in cjapqueji nu?" "Dya pjë rí cjapcøjme nada. Dya xo rí sögöjme cjo huë cjo iyö." "Jä, huë nu." Entonces, bün 'ma ra tsja c'ü e nte'e c'ü ri ch'ängumüji nu c'ü e ndixü c'ü ri siji c'ü e ts'ilélë; nu c'ü e nte'e c'ü, ra ëjë ra 'ñe nde'be cja ngumü o cja ngojxtji, ra dyärä 'ma ya na pjürü na huë ra jyëzitjo. Nu 'ma ya na huë na huë na puncjü, 'ma ya tantia c'ü e nte'e c'ü, ya na sipi, cjá rrü cjogü na zëzhi. Bün 'ma mamaji töötüji c'ü e s'ocdyë, cjá rrü mbö'tüji.

Pero dya rí pärä cjo mejme; dya rí nu'u, dya jä rí nugö a cjanu. Pero bübü yo mama je a cjanu ga ts'a'a.

Bübü 'ma dya ra mbö'tüji c'ü e c'ijmi; bün 'ma je cä'lä cja mbäquiñi, o cä'lä cja 'huariü, o jä c'o cä'lä

cja yo trramundo jōmū. Nu'ma, 'ma cjó c'o xo ri xē'me cja nejmü, o cjó ri xē'me cja c'ü e jōmū, cjó c'o ne'e ra ndëtsi co cartilla c'ü e jōmū, ra jyät'ä a ma jā c'o ri chi'i cja juājma, bün 'ma ra chöt'üji 'na c'ijmi c'ü me ri nizhi o lechi cja pjeme. Nguec'uā cjijñiji, ngue 'naja c'o s'ocdyë c'ü e c'ijmi c'ü. Nguec'uā nguejxtjo c'ü e pjeñe c'ü ra sö'ö rá xi'tsc'öji c'ü rí ärägö a manu, pero dya rí pärä cjo mejme o jiyö.

C'ü e llorona

Bübü 'na ndixü c'ü huë 'ma xōmü. C'ü e ndixü c'ü, ngue c'ü xijji e llorona. 'Ma nzhä'ä, como 'ma ra zünü jñincho o nzincho hasta como las tres o cuatro 'ma xörü, o 'ma ya ndaxörü, cjá ra böbü c'ü, dya cjá ra huë, ndeze 'ma ra zünü doce. Bueno, nu c'ü e ndixü c'ü, ngue c'ü xijji llorona, pero dya jo c'ü. Nu 'ma ra säjä cja in nzungue c'ü, ra 'ñe huë. Ra 'ñe s'ibi a t'jí 'ma na ijí 'na ts'ilélë, o 'ma na ijí 'na ts'it'i c'ü na ts'inojo, ra zinbi o ts'icjimi c'o, ra põnbü y ra mbö't'ü. Nu'tsc'e dya rí sögue, me rrä ī rrä īgue, dya rí unnc'e ngüënda. Nu 'ma rí sö'ö, bün 'ma ya ni tsja a cjanu c'ü e llorona, ya ni zinn'i c'ü o cjimi c'ü in ts'it'i, ra mbö't'ü.

'Ñe xo bübü 'ma jā c'o rí chjëvi, nza cja nu 'ma nzhänt'ä huë anguezze a ma cja batjü, o cja jñiñi. Nu 'ma ra pomüvi 'na bëzo o ngue 'na ndixü, o 'na ts'it'i, o 'na ts'ixunt'i, ra põnbü o 'ñiji. Bueno, ri cjijñi c'ü e ts'it'i c'ü je ra zät'ä

cja ə ngumü, o ri cjijjñi c'ü bëzo o c'ü e ndixü je ra zät'ä cja ə ngumü, pero 'ñembe c'ü ijk ti nguetjo c'ü ə 'ñiji nu jā ri pa'a c'ü, pero dya rgá cjuana, ya ri 'naño 'ñiji. Ra tsjapü ra ma zo'o cja 'na ndare, o ra ma'a ra ma ndrrögü cja 'na trracöt'ü, o cja 'na dyä'ä. Je ngue nu je ra ndü'ü nu c'ü e nte'e, na ngue c'ü e llorona o põnbü o 'ñiji. Mamaji c'ü ijk mi nguetjo c'ü e 'ñiji c'ü mi sät'ä cja ə ngumü, pero dya mi ngue. Je a cjanu cja'a na puncjü bëpji c'ü e llorona. Pero je ngue c'ü dya jo c'ü cja a cjanu.

Nguec'uã nuzgöji ga 'ñevä cja yo jñatjo, rí cjijjñiji c'ü dya ijxi jo'o c'ü e ndixü c'ü. Na ngue mamaji que 'ma huë'ë c'ü, ngueje 'ma huëpi c'ü ə t'il'i c'ü o mbö't'ütsjë anguezze. Na ngue bübü o nte'e c'o mama que 'ma huë'ë c'ü e llorona, je mama a cjavä: "iAaay!, c'ü ín ch'igö, juëjme c'ü", eñe ga huë anguezze. Xo mamaji c'ü ni tsja'a a cjanu c'ü, ngueje c'ü o zübü o cjimi na ngue vi mbö't'ü c'ü ə t'il'i. Je ga cjanu ga mamaji c'ü cja'a c'ü e llorona.

Nguejxtjo dya texe yo jña'a yo rí xi'tsc'öji, na ngue je ga cjanu ga mbeñe yo nte'e, 'ñe nuji c'o xo ts'a'a, nguec'uã ga mamaji. Nutscö, c'o rí nugö ts'a'a, ngueje c'o rí mamagö; c'o dya rí nu'u, dya sölö rá mamagö c'o. Nguec'uã nguejxtjo dya yo rí xi'tsc'öji; ya nguarütjo ne bezhe.

C'o yeje ndixū c'o mi mama jā ma cja'a c'o o t'ivi

Este diálogo está basado en una grabación hecha por una mujer mazahua que aparentaba hablar con otra persona, para que en la grabación se oyera como si fuera un diálogo entre dos personas.

Trata de dos mujeres que hablan de sus respectivas familias. Una de las mujeres es viuda y el esposo de la otra vive, pero es borracho y por tal motivo pasan muchas privaciones. Los hijos de ambas tienen que trabajar o dedicarse al comercio para que más o menos “la vayan pasando”, como dice el dicho.

• • • • •

A: Cjimi süngü.

B: Cjimi tía.

A: ¿Pjë cja'c'ü o xörü?

B: Pjë jo ri cja'a yo, na jöxtjo ga jyas'ü yo pa'a e
Diösi.

A: ¿Ná c'o in pjámiliague, pjë xo cja'a c'o?

B: Pjë ri cja'a c'o, ndé cäxtjoji na jo'o.

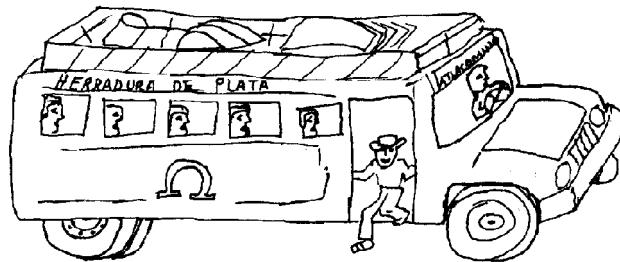
A: So, nu í ch'igö, dyojjui dyojjui ne t'i nu vá cjanu,
jā c'o ndé yejui, jā c'o ndé yejui, nza cja'a c'ü ri
ngue o dyojui. Jötc'ü ro dyojui, rgá xicöjme.
Mente o mü'bü jā c'o ndé yejui nu, ra mëvi a
Bondö, pëvi, ra ëvi, va ëjui, jā c'o ndé dyojjui nu,
ni jā c'o ri chuvi. Ndo jyëzgui dya, dya sivi o
t'apjü; nguetjo, pe nguetjo refresco jā c'o sivi, pere
dya mi pjëchi pjë ro tsja nu í ch'igö. Ngueje nu xo
jíchi cjo ts'ë nu, o xopcü o ndö'ö, o zidyi a Bondö
o xöpü.

B: ¿Pjë cjavi dya?

A: So, pärä, mangua ya jëchë pëvi cja zacate, o ya jëchë pövi dya yo xiji cojtorina, o ya jëchë pövi dya yo xiji respaldo. Dya jo rí pärgö, pero xitscö nu í ch'i 'ma va ejë, ngueje c'o ndé cjavi c'o.

B: ¿Jä pa pövi dya c'o?

A: So, pärä c'o, mangua pëvi a Cuerjnavaca, pëvi a Puebla, jä c'o ndé xi mi pärä dya nu 'na t'i'i, xi ni zidi, sinngö ts'ë nu í ch'i.

B: ¡Oh!, pe xi rá xicö ra zinngö ts'ë ín ch'i'i nu.

A: Jä, dya cja'a nu, na jonte 'na t'i'i nu, dya cja'a nu. Ngueje nu rí ma'tp'ügö Cjimi nu. O jíchcö ts'ë pjë tsja'a nu í ch'igö, 'ma jiyö, dya mi pjëchi pjë ro tsja'a nu, dya mi pärä ro mbedye, jä c'o ra ma'a nu. Nguejxtjo dya yo bemeria, yo jä c'o ndé mi cä'ä yo tjünjmü, ra mimi, mbo trra dyät'ä ra dyät'ä dya yo. Pero nudya, dya cjá ne'e dya ra dyät'ä dya, dya cjá ne'e ra tsja'a. Ya mbärä dya, jä c'o xe tögü 'na cinco c'ü töjö ni. Dya nda trávajo ga zö'ö ni, pere yo meria, ni üdü o jyöjö yo ni, xitscö nu ín ch'i'i a cjanu.

B: ¡Oh!, so na jo c'ü pëj nin ch'igue. Pe nu í

ch'igöbe dya mpo pa'a nu, dya be pjëchi pjë ra tsja'a nu, mintjo cja ngumü nu ni.

A: iOh!, na jo rí jyodü cjó c'o xi rí 'ñe'ch'e ra mëvi a Bondö, jā c'o ra zidyi, ra xörü pjë c'o ra tsja'a. Dya jo'o yo jā c'o ndé jürü, dya pjë pëj yo, jā c'o rí chüs'ü 'na ngüënda, ojtjo pjë c'o rgui tsjöt'ü. Pe ya ga cjanu, ya in pärä ra ëjë, ra jün c'uã 'na centago. Ra ndömpc'ü im bitu, o ra jyeche yo o dyoji. Rí chäjjnä, rí jyodü cjó c'o rí 'ñe'ch'e ra mëvi. Maco nu ín ch'igö ts'ë va xörü gua mëvi dya ne t'i nu ín menzumügójme. Ya sido pëvi dya a Bondö nu, dya cjá xo ne ra nguejme dya ne t'i, ya xo mbärä dya. 'Ma ra ma'a dya nu 'na t'i'i, ya ra xipji, ya ra mëvi a Pare, ya ra xitscö, ya rá pennbegö yo o bitu. Ya ra jyas'ü, nza cja'a c'ü me xo ñtjo dya, c'ü ra mbuedye ra ma'a. Rí xicöjme, pe ya mbuärä.

B: iOh!, pero nu ín ch'igöbe, dya ijxi ne'e nu, nguejxtjo ts'ë yo bemeria yo ndé cja'a. Dya jo be meya jā ra ma'a. Pe cjí'í c'ü ne'e, 'ma jā ra ma'a, pere cjó ra zidyi, ojtjo cjó ra zidyi.

A: iOh!, jyodü, chäji ra ma'a. Cärä dya yo bëzo yo jā c'o ndé pedye pa'a. 'Ñe'ch'eji ra ma'a, ya ra mbös'ü pjë c'o ra mbövi. Dya pjë ra ndötpü, dya pjë ra põnbü, rí zopjü.

B: De c'ü pjë c'o ri tjörü nu ín ch'igö, dya pjë tjörü nu. Dya rí nugö pjë ra ndörü nu, dya rí nugö pjë ra jüncö nu. Pe ra tsjacjuana 'ma ra ma'a. Pere rí tsecjö jā rga xicö yo. Ná ra tsja'a ra xitscö yo,

'ma ri jiyö yo, dya ro pjëchi pjë ro mbö nu ín ch'igö, dya ro pjëchi jā rguá jyonngö 'na centago nu. Ngue c'o rí tsetcjö.

A: ¿Pjë ra tsja'c'e dya yo? Ma 'ñe'ch'e. Nu 'ma jo xo ra neji, ra zidyiji; 'ma jiyö, leo xo ri cjapque a juërsa ra zidiy dya yo.

B: Jā, so ngue c'ü rí mama. Cjá rá te'bexä, cjá ra ejë dya, ya rá te'bexä ra ejë c'ü e t'i'i ní mac'uã. Mamaji ra ejë dya c'ü rguí mbaxua. Pe rá ma ë'ch'ëxä, ná xo ra meya pjë c'o ra mbö'lö c'ü ra jíchi ts'ë. Pe nuc'ü, mamaji patjo cja bañu c'ü, pa ät'ä o zacate c'ü.

A: So, zö ri zacatetjo. Ná xo ra meya, ts'ë ts'ë rgá xörü ra mbedye, hasta que ra mbedye. Jo rí jñanda 'ma, 'ma ya ra meya ya ri patsjë, ya rgua ëtsjë, dya cjá xi rí pärägue jā ri nhodü in ch'i'i.

B: Pe ngue c'ü rá cjapcö nu, onde ojtjo pjë ra tsja'a nu. Chjä dya, sädä c'o ín ngüéndajme c'o ró tus'üjme. Cjá rá pojme yo ín äjnäjme, cjá ná 'na cuchi c'ü xi mi nhodü, pe rguí cavalao rga pojme c'ü. Onde ojtjo pjë rá cjajme, pjë rga cjöt'üjme. Rá ma sogüjme dya yo meria yo rí ät'äjme ra tsjötcüjme. Ya ndé rgá sötjojme leo ngue a Boro rí tujme c'o ngüénda. Pe dya cjá ra ndepquegöjme c'o, nza cja'a dya yo örü, pe ra üdü yo, pe ra xitscöjme nguetscöjme rí co'tp'üjme o ngojxtji 'ma dya rá cjöt'ügöjme c'o, 'ma ra zädä.

A: Jā, pero ya na nojo nu in ch'i, rí pjongügue nu.
'Ma ri ngueje ín ch'igö nu, jā xe ri emetjogö cja
ngumü dya nu. Ya me ri jotjo rgá ma'a a Bondö.
Ro trrägö ro ma'a dya nu, ro trrägö ro ma'a dya
nu. Na jo'o, chäjä ni mbuärä cja in jmi'i, ri ñe c'ü
cjá ra bëzo, cjimi rí juëtsë pa dya ra cjogü trávajo,
pere, ¿jā rgá chöt'ütjo 'na t'opjü? Ra ne ra
chjüntüji, ra ne ra siji o su'u. Yo ndixü, ne'e o
bitu yo, yo ndixü ne'e pjë ni nestao c'ü ra 'nõmbü
yo. Dya ra sätjo 'na ndixü c'ü ra mimitjo, dya ra
ëtjo 'na ndixü c'ü ra pëpjitjo. Ya dya yo ndixü yo
cärä dya, dya cjá jo ne'e dya yo, dya cjá ne'e ra
pëpji yo, gando que ra chöt'ü o xíra yo, ya ra
mama vi jyodü o bëzo ra jyeche, dya vi jyodü o
bëzo ra pëpji.

B: So, je jo ga cja'a dya c'uã yo; ts'ë pjë rí xipji dya
'na ncjö'ö que va que xe ra ne'e dya yo.

A: Ya dya cjá ne'e yo, ya ijxi üdütjo yo, ya ijxi ni
möji cja o ngumüji, dya nza cja'a mi jinguã 'ma ró
cjagöji o ncjö'ö, ¿cjo xe ra ëjë c'uã nu in nzhä'ä,
cjo ra zannc'ü in tsö'ö? Jā in pärä c'uã rí ma'a.
Pere nudya, 'ma rí ñangague dya, ra nanga c'ü e
ncjö'ö. 'Ma jiyö, dya ra nanga c'ü e ncjö'ö. Dya
cjá ne'e c'ü cjó pjë ra xipji dya yo ndixü. Pärä,
pjë ma ndixü yo.

B: ¡Oh!, so nujnu, dya be rí jëzigöjme ra chjüntü nu,
rí xicöjme pjë be ra tsja ra chjüntü; de c'ü ra
chjüntü, pe dya be ra chjüntü.

- A:** Pere na jo'o c'ü rí xi'ts'i, rí chäjjnä a Bondö nu in ch'i'i.
- B:** Ne t'i'i, dya be ne'e ra ma'a, pere ne xunt'i, ne'e ra ma'a nu.
- A:** Jiyö, cojsa yo xunt'i riezgotjo ra ma'a a Bondö yo, rí jyodü in ch'ijjuë. Pärä, ¿jä ya sta rgua nzhodü, ya rgua cja'a ncjö'ö na jë'ë yo? Yo xunt'i, dya rí jyëzigue ra ma'a yo. Juëjmë yo, xo bübü yo na jo'o o cjimi ga bëzo jä c'o xo chjüntü na jë'ë, s'iyaji. Pere bübü yo xunt'i yo ra siji yeje jñi'i ts'it'i, ya ra nuji na ü'lü, ya ra ndrräji ra ëjë. ¿Pjë pärä c'ü ra tsja'a? Ra jün 'ñiji ra ëjë cja o ngümü. Yo xunt'i, trávajo yo; dya nza cja'a 'na t'i'i, o ndrradyo ra ngana, o ndrradyo ra cä'ä. Sö ra jyodü c'uä ndixü. 'Ma dya ra zütü c'ü e ndixü, ra ëjë pjë ra tsja'a yo, tiene que ra ëjë cja o ngumü yo. Pere yo xunt'i, nuyo, trávajo yo.
- B:** So, nu ín xunt'igö, cja'a ra ma'a nu. Dya xtí jézgö ra ma'a nu. Rí zopcjö ra mimi, ná jä c'o xi ra jñe'me o cjimi ra chöt'ü o dyojui, nguec'uä rí xipji ra dyärä, xo rí xöpü pjë ra tsja'a.
- A:** Xo nza cja'a nu ín xunt'igö, rí xöpü ra jyä's'ä o sjönä, rí xöpü ra dyät'ä o t'ëzhi, rí xöpü ra dyät'ä o, mbünt'ü, ndé rí jichi, nguec'uä jä c'o ra zät'ä, dya ra zöxcü ín sjäjnä. Dya tanto me ra zöscü ín nzho'dye c'ü ín sjäjnä rgá xitsi: "Cjá ró xöpügö pjë ro tsja'a nu ín cjögö", rgá 'ñenze. 'Ma ra ne Cjimi, dya texe yo pa'a rí mimitjogue; 'ma ra ojtjots'ügue, angueze ya ri pärä ra jyä's'ä texe o

sjōnā, ya ri pārā ra xibi texe o traste. Xo rí xöpü
 'na yeje jñi'i jña'a c'ü meya yo jñanguistianu. Rí
 xöpügue ra ña'a, porque yo dya xi mi pjëchi, dya
 jo'o yo, dya jo'o yo, cuando jā c'o ra ma'a, cuando
 ri s'opjü, dya ri pārā pjë ra ndünrü, ya ri tjezhetjo.
 'Ma dya pārā pjë ra ndünrü, dya jo pë's'i ə culpa
 yo, jo nguetscöji rá zopcjöji yo ín ch'iji, nguec'uā
 xo ra jñüs'lüji 'na yeje jñi'i jña'a c'o xi ra tendio ra
 mama, ra ñaji. 'Ma xo in tse gui xöpü, chäjjnä cja
 scuela, ngue c'uā ra pjëchi, zö rí 'na yeje jñi'i
 jña'a. Je ga cjanu rgá cjapcö nu yo ín ch'igö, rí
 trrännçöjö ra ma'a yo. Anque dya be nda pjëchiji
 c'ü e letra, pere ná quinquita xo ra pjëchiji. Jo xo
 bübü 'ma va ñejë dya yo presento yo xöpüji na jo'o,
 xo ra pjëchiji. Maco c'ü 'na ín ch'igö, dya mi ne'e
 ro pjuëchi c'ü; con travajo o pjëchi c'ü ni.

B: ¡Oh! so, ná xo rá trräjä, pe rá trrännçöjme nu.
 Pero mamaji 'ma ya tsja'a, dya cjá xi mi säjä dya
 c'ü e ndrrixü c'ü na bübü.

A: 'Ma dya rí ma sopcü c'ü e ndixü, ngueje c'ü e bëzo
 xe xöpü ts'ë c'ü.

B: So, dya rí pārāgö jā ngue c'ü nda ra xöpcö yo.
Dya iix tí nugö yo. Na ngue 'ma ró tegö, dya mi pöcjöjme a scuela, dya jo mi tjëtscöjme, matc'ü dya c'ü ndo mi tatagö, dya mi jëtscöjme rá möcjöjme.

A: ¡Oh!, nutscö rí trräncjö yo ín ch'i'i anque dya ndrräcjö cja scuela c'ü ndo mi tata. Pere yo ín ch'igö, me trri nugö yo, na ngue yo pjëchi ra xörü, jā c'o ndé töötü o bëpji yo. Me trri nugö, yo pjëchi ra xörü, jā c'o ndé xörüji; xo päräji ndrrexe c'o dya rí pärägöji.

B: So nuc'ü si jā, na cjuana, dya bëchjine c'ü in mama, na cjuana.

A: Cjimi jo rí jñandague yo, pere jo pa'a cja scuela yo, pere 'ma dya jo rí chägue dya yo ín ch'i'i...

B: Xo ni tsja'a, dya ni xöpü ne ndixü; ne bëzo, dya xo mezhe, mamaji ra xöpü yepa, jñipa, cjá na matjo; dyëvi édyitjo a Pare, pa cant'a ra xa'a yo. Más que 'ma ra nguarü ra xaji dya, cjá ndo rrü dyëdyitjoji dya nu a nintsjimi, na cã'ä na cã'ä dya nu yo. Ts'i 'na yeje jñi'i letra va jüncügö pama nu ín ch'i.

A: Pe ya jo ni mbärä dya c'ü. Janda 'ma in 'ñetjo cja ngumü, &pjë jo in pärägue c'ü rí xöpügue yo? Dya jo in pärägue o xiscöma. Nza cjazgö, dya xo rí pärägö, pere rí trräcjö, rí cjapcö posible yo ín ch'i.

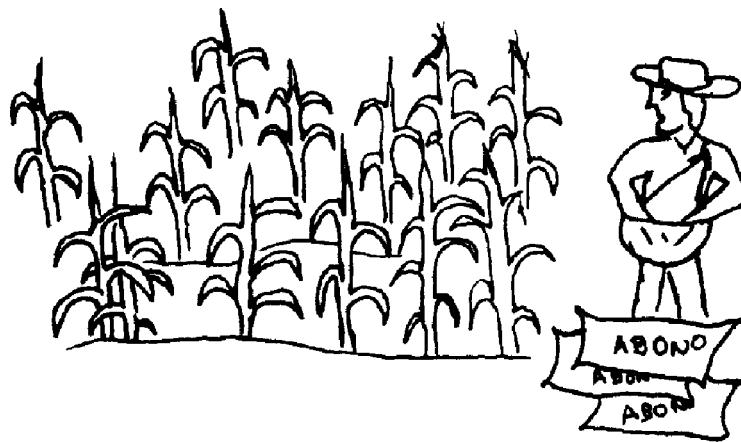
B: So, xi rí trräggö, ndo ni tsja'a dya nu, mangua, sũ'ütjo dya c'ü e busu, dya ne ra ma'a ni,

mangua, puera 'ma dya ät'ä c'o letra ni, na sadü na sadü, na trräťjo ra ējē cja o ngumü ni.

A: ¡Oh!, ri cjíjjñigö rguí nzhū'ū dya c'ü ra zadü, ¿jā ra ma dya c'ü dya ra s'adü? Poco dya yo jā cārā, 'ma mu xörü dya yo, ndé mi jotjo 'ma, ndé mi jotjo o chū'ū. Dya yo ndé mi lélétjo, 'ma mu sjöpu yo, so, tiene que o tjench'i, para que xo ro xörüji c'ü e letra. ¿Jā rgá xörütjoji dya? Pe xo nu'u dya c'ü e ndixū 'ma dya äräji; nguec'uā xo ga tjrrench'iji, leo 'ma dya cja'a c'ü e jmandago dya yo. ¿Poco dya xo rí huench'igue dya yo, nza cja 'ma dya ne'e ra jñanda o äjnä, 'ma dya ne'e ra jñanda o ndenchjürü o nzhünü? Si rí 'ñech'e a börü, más nda trávajo 'ma. Bübü o mbörü yo na zö'ö o cjimi, na jonte; xo bübü o mbörü yo cjo ts'ë na s'o, ra jyëzi o nzhünü, ra jyëzi 'na burru. Me trrí juëtsëgö yo ts'it'i yo rí nugö a cjanu. Nutscö zö me rí xëgöbe 'na xëdyi ín ch'igö, pere dya rá ēch'ëgö a börü yo. Ndeze o zogüzü c'ü ndo mi xïra, jā c'o ndé rí cjagöjme o jmandago, pere dya pjë ra bëtsköjme ne xëdyi, solo ne ts'ibitu, pe jā c'o bëtsigöjme nu pjë c'o rá sipijme ts'ë ín ts'ixëdyijme. Pero ne xëdyi, pero ne xëdyi, pe dya ra bëtsigöjme nu. Rí puöcjöjme a bepji, jo xo rí sät'ägö cja yo cjapü na jonteji. Bübü yo je ga cjanu 'na ts'ibos'itjo c'ü da'c'ü. Rí mamagö cjo xo na ngue ya jünji dya c'ü e sémilla, jā c'o ga ne'e ga tsjaji. Nuyo, dya iqx tí teñegö yo, xe rí teñegö dya yo cjapü na ts'ijonte.

B: iOh! so, nutscö jā c'o rí sürü rí pötjogöjme a bëpji. Bübü 'ma dya xi rí pöcjojme a bëpji; rí cjatsjëjme dya yo ín bëpjijme. Dya pjë ndo xo rga cjöt'üjme ne ndün'bëpji, 'ma rá ne rá jodüjme dya o mbëpji.

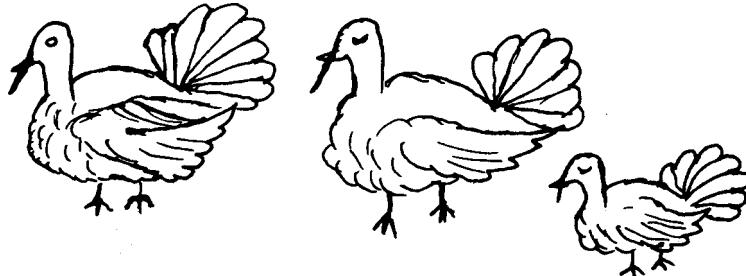
A: Pere, so rí xi'tsc'ö, so ya na nojo nu in ch'igue, rí chäcje jā c'o ra ma'a a Bondö o a Zümi nu. Dya cjá rí tsjogüji trávajo, co ma cjazgö c'uã mi jinguã, 'ma xe mi ts'iquë dya yo yeje ín ch'igö, jā c'o ndé mi cjogügö trávajo. Nudya, ni ri mama dya bëtsi dya, ni ri mama dya sobrazü dya. Ya pjöxcö Cjimi dya, sütüjme ne ts'ibitu, sütüjme ne ts'indëchjö dya. Ya ró tögöjme dya c'o rí jünjme dya. Ya ra zädä o bëpji, ya rá tõmügöjme ye ts'imapé, jñi ts'imapé abono, 'ma ya ra zädä ne tjäjtjö. C'ü rá cjagöjme, ya rá huãpägöjme, ya rá jä'tc'özme. Xe rí nujme xe nzhogü ín trávajogöjme. Pere 'ma jiyö, jā c'o rgá tõjmügöjme re, ga ma'a yo ts'itjö.

B: Rí nugö yo 'ñaja; me jät'ä jät'ä o tjõ'õ yo, pärä ja
je ga cjazgöjme.

A: Huënu, pere rí mangö xe jä't'äji na puncjü yo,
pere xe jo ndo 'ñembe ya xe süriüji c'ü e t'opjü,
ya ni ndõmüji c'ü e ndëchjõ, jünji. Cuenta que ya
ijxi ot'ü tõmüji dya ga cja c'ü e ndëchjõ. Pere nu
nu cjá in tõmü nza cja'a dya yo äjnä, yo ngöñi,
dya cjá ne'e ra te'e dya yo, nza cja c'ü me ni tsja
ni tsja yo. Ya nutscö, ya ijx tí mamagö, ya ë
tjis'iji nu o nguemeji, ya ë sötjo na yeje no o
ngueme, nza cja c'ü ya me ni mbuătcötjo ne
ts'ingueme.

B: Xo rí chõmbü dya yo 'ñechjë dya yo pjë c'o
mamaji. Nuyo, si jää ndo rá jüngö c'ü ndo rá
mamagö me ndo jotjo ga te'e yo ín äjnägö. Cja
c'ü me ndo ni nzhënnguë ni nzhënnguë yo äjnä o
ngöñi, ndrrajme te'e; cjá ra c'agü, ndrrajme ra
teji. Jää, ngueje yo rrä tõmögöjme ts'ë ín bitujme,

rrä tõmögöjme ts'ë abono yo. Ndo ni tsja'a dya
nu ín bëzogö, tí tí. Me trri huënh'igö ra chji's'i
yo trr'apjü yo si'i. Dya jo'o yo; jää c'o ndo ra
tsjünt'üji ra ndrrüji pöma ra nguarü ra ndüjtjo, cjá

rgá ciatjo c'uā, nza cja'a 'ma dya in jün hasta rí chūs'ü o ngüënda, rí chūs'ü o ngüënda c'ü rgui dyögü. Cjincjo rí mama ra ëtjo c'ü ra 'ne nguñ'chpl'ítjo a ne'e dya yo, cjá rrū zogütjoji rrū mötjoji cja o ngumüji. Jā cojsa nudya ya ndé pantiönü. Bübü o dyoji yo, jā c'o nzhodü ín ts'inzhiünügö hasta me trra 'huacüzügö por o culpa c'ü dya ijxi ärä nu ín dyocjöbe.

A: ¡Oh!, ndaco c'ü ndo mi xíragö mi si'i c'ü. Pero ya ra mbeñe, ra mbedye ra ma'a, ra ma'a c'ü, 'ma mi pedye mi pjös'ü o Cjimi c'ü. Nguec'uā xo rí zopjügö yo ín ch'il'i ra tsjaji na jo'o, ra jyëziji yo tī'lī, ra jyëziji. Dya ra ndörüji cja jā c'o pjë jandaji, cojsa yo pjë c'o ra ndörüji; na sütjo yo, dya nda jo'o yo. Me sa trri 'huapcügöji ga cjanu, dya pjë ra ndörüji.

B: Jā, so c'ü ín ch'igö, de c'ü pjë c'o ri tjörü, dya pjë tjörü. Tī'lī nu ín dyocjöbe, pero so ri tī'lī, ya ra ejë jā c'o ra zät'ä, jā c'o ra oxü, pere dya pjë ra ndörü, dya cjó pjë ra reclamaozü nada.

A: So nuc'ü sī, pe dya jo'o nza cja 'ma ejë o dyebe, yo sājā yo cāmaji, jā c'o ra zo'o, ya ra jyas'ü o Cjimi jā c'o rí ma chöt'ü ya rgua 'manatjo. Pjë xe jo in pārā c'ü rí tsjaji, jā c'o ga cja dya ndo gui tsäräji, dya in jünji 'na centago, hasta ra ndū'c'üji 'na ngüënda, na nguejetjo c'ü na nzhane na nzhaneji.

B: So ga cja c'uā c'ü ín dyocjöbe, mbenchi ra chöt'ü 'na t'opjü, hasta ji ra nu'u ra ndrreze, cjá ra mimi.

'Ma jiyö, cja ndënda cja ndënda ni 'ñeje ni ma'a. Nguec'uā dya rgá jüngöbe ne t'opjü; chjā dya, ya ndo ró ärä mamaji, ya ndo ra 'ñe zocütüji o márjtomá ni. Leo dya rí jüngö dya. Dya rí pärägö cjo rá recevidogö c'ü e mbaxua cjo jiyö; dya rí jüngö. Ndo ni tsja dya, tī tī nu ín dyocjöbe.

- A:** So, xipji ra chjl's'i, ra ma'a a Zümi; nu a Santa María vá cja'a o bëpji. Chäji ra mua, ra ma pëpji nu; ya in pärä jā c'o ra chöt'ü 'na t'opjü; mamaji vá tōji dyéch'a mbëxo nu.
- B:** Pere c'ü e tñ'í c'ü cja'a nu, jā c'o ra ma ts'ë'ch'i o carro nu, nguec'uā rí sūpügöjme nu.
- A:** Huënu, pe ya rá magö süngü, na ngue ya ndempatjo.
- B:** So, ya xo rá magö tía, na ngue vá tepquegöji cja ín nzumü. Dya xo ró unü ngüënda jā va ndempa, nguejxtjo c'ü rma ña'a rma ñavi.
- A:** Zënguaji süngü.
- B:** Maxã tía.

C'uā jā ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'ijī

Esta narración trata de cómo nosotros, la gente indígena, interpretamos nuestros sueños.

Cuando soñamos algo, para nosotros es una premonición, o sea, que el sueño nos advierte de algo que va a suceder, ya sea bueno o malo. Por ejemplo, el pez en el sueño tiene un significado específico, así como el aguacate, la víbora y otras cosas.

• • • •

Ndeze ya mezhe na puncjü o cjë'ë, c'o nte'e mamaji c'ü ngueje yo t'ijī yo mama pjë pjëzhi c'o cjá ra ts'a'a; bübü 'ma sädä c'o cjich'iji, bübü 'ma jiyö. Nudya rá xi'ts'iji, c'uā jā ga cja ga mama c'o nte'e c'ü ne ra mama yo t'ijī.

'Ma cjó c'o cjich'í 'na miño, nädäji c'ü ne ra mama c'ü ngueje o tjijmi c'o ra bübü. 'Ma cjó c'o cjich'í 'na jniñi c'ü dya cjó bübü, nuc'ü, ne ra mama 'na capusanto, o sea, cjó c'o ra ma dyögüji ga manu.

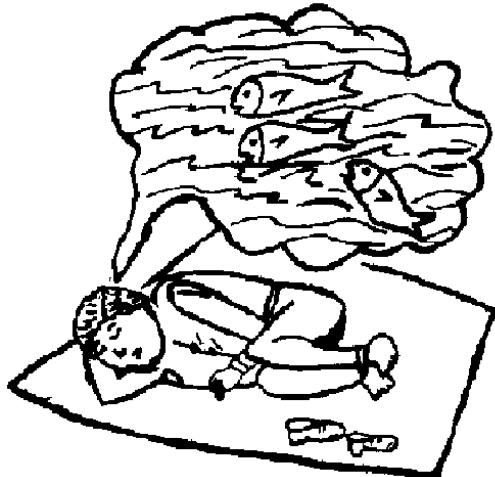
'Ma cjó c'o ra nguich'í o tjöméch'i o xo ngueje o ndënsë, nu'ma, ne ra mama c'ü ngueje 'ma cjó c'o pedye pa pö'lö c'o pjë ät'ä, dya ra ndöjö o t'opjü, me ri dyoxne jā ri nzhodü, o sea, ri sãnt'ä o xo ri ne'e o ndeje, pero dya ri jün pjë rguí ndömü c'o ra zi'i.

'Ma mamaji cjó c'o ra ndü'ü, ngueje 'ma cjich'iji vá tūjmüji, o 'ma tögü o s'ibi, o xo cjich'í o pjonzhünü, o ngueje o doc'a, o 'ma jiyö, ngueje o mbäquijni, o xo ri ngueje o ndäjnä, o 'ma na huampüji o tjö'lö; nzá texe yo t'ijī yo, ne ra mama c'ü ngueje 'ma cjó c'o ra ndü'ü.

'Ma cjich'iji o c'ijmi, mamaji ngueje 'ma cjó c'o ra jñü'sp'ü o bëchjine c'ü e nte'e c'ü ra nguich'í ga cjanu. 'Ma ra nguich'iji 'na 'huë'ë, o xo ngueje 'na zambo, nu'ma, mamaji c'ü ngueje o tje'e c'ü ra zürü c'ü e nte'e c'ü ra nguich'í ga cjanu. Pero 'ma cjó c'o ra nguich'í 'na cuchi, nu'ma, mamaji pjë c'o ra põnbüji c'ü e nte'e c'ü o nguich'í ga cjanu. 'Ma cjó c'o ra nguich'í o pjojo o nte'e, nu'ma, ngueje 'ma mamaji, majxä c'ü ot'ü pa'a, pe vi zadüji c'ü e nte'e c'ü o nguich'í c'ü e t'ijí c'ü.

'Ma xo cjich'iji o quijñi, o s'önü o xo ngueje o tjëzhë, nu'ma, mamaji, majxä pe cjó c'o ra chü'üvi c'ü e nte'e c'ü, c'o pa'a c'o va ëjë. Pero 'ma ra cjogü 'nanzo y dya cjó ra chü'üvi, nu'ma, dya cjá pjë ra tsja'a 'ma, c'ü e nte'e c'ü o mbë's'i c'ü e t'ijí c'ü.

Pero dya texe c'o t'ijí ne ra mama c'o na s'o'o c'o ra ts'a'a, na ngueje 'ma cjó c'o ra nguich'í o jmõ'õ, nu'ma, mamaji c'ü ra jñüs'üji na puncjü o

tjõ'õ 'ma, o 'ma cjó c'o ra nguich'ĩ o t'o'o, nu'ma,
ngueje o t'opjü c'o ra ndõji o ra chötüji.

Nu 'ma cjó c'o ra nguich'ĩ c'ü na si'i o t'apjü
c'ü ijk na pjödü c'o o pjügü, nu'ma, ne ra mama c'ü
na jo'o rgá ndõjõ o t'opjü 'ma ra ma mbö'ö o guante,
o xo ngueje o meria o pjë c'o ndé ri pö'ö.

Bübü o nte'e c'o mama, 'ma cjich'ĩ o t'ijí, ijk ta
zädä c'o ya rguí nguich'ĩ, pero xo bübü c'o mama,
c'ü dya sädä nzá texe c'o t'ijí c'uã jã nzí ga
nguich'iji.

Je ga cjanu ga mama yo nte'e, c'ü ne ra mama
yo t'ijí. Natsc'e, ¿jã ga cja gui mamague c'ü ne ra
mama c'o t'ijí c'o in cjich'igue?

C'uā jā ga ts'a'a o chjüntü cja yo jñatjo

Querido lector, en este relato usted se dará cuenta de la diferencia que hay entre nosotros los jóvenes mazahuas de estos tiempos y los del pasado. Cuando usted lea este relato, sabrá cómo los padres de los jóvenes del pasado se oponían o aceptaban las decisiones de sus hijos para formar su propia vida. Los padres tenían que seguir ciertos pasos para pedir la mano de la novia del muchacho. Luego del pedimento se hacía la boda, si es que el muchacho era aceptado, y con el paso de los tiempos se hacían los bautizos de los hijos.

Si usted lee este relato, se dará cuenta del porqué a veces se enoja la mamá de la muchacha cuando sabe que su hija se va a casar. Hay algunos pueblos mazahuas que todavía siguen esta tradición.

Este relato se basa en una grabación que fue hecha alrededor del año 1962.

• • • •

Rá xi'ts'iji dya 'na jña'a, c'uā jā ga cja'a 'ma
jodü o su'u 'na t'i'i, o 'ma jonbüji. Pero yo jña'a yo,
dya ngue o bëchjine, na ngue ijxi mejme ts'a'a yo, ya
ndé ró nu'u ró pärägö yo rí xi'ts'igöji, ijxi na cjuana
cjaji ga cjanu.

Q tata c'ü e t'i'i, ot'ü janda cjó ngueje o tata
c'ü e xunt'i, cjá na mama:

—Ne bëzo siji 'na xunt'i nu. Rí ne rá ma ötpügö
ín ch'i'i ra chjüntüvi c'ü; rí ne rá cjagöbe sjäjnä nu
—ra 'ñeñe a cjanu o tata c'ü e t'i'i.

Cjá na xijji c'ü e t'i'i:

—Rá ma öjtc'ü ne ndixü rí tsjapü nin su'u, chü
—ra 'ñeñe c'ü o tata.

Ra mama c'uā c'ü e t'i'i:

—Nuzgö dya be rí ne rá chjüntcö. Dya rí jyonngöji o ndixū; dya be rí ne rá chjüntcö dya. 'Ma ya rá ne rá chjüntcö, jo rá jodütsjë, ya jo rí ma dyötcüji c'ü rá negö —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Pero bübü 'ma ra mama c'ü e t'i'i:

—So, na jo'o 'ma rí ma dyötcüji, xo rí ne rá minc'öbe c'ü e xunt'i. Pero nu 'ma dya ra ndünrrüji, dya rí tsjapü a juërsa —ra 'ñeñe a cjanu c'ü e t'i'i.

'Ma ra möji cja ə tata c'ü e xunt'i, ra zät'äji, ra zënguaji jā c'o nzī nte'e c'o na cä'ä. 'Ma ra nguarü ra zënguateji, ya ra mama dya c'uā c'o dyöte:

—Pönngütjo tío, rvá ēgö rvá ötü e Mizzocjimi cjá na mboncjü ni t'ëcjañömü, rvá 'ñe nä'sc'ö e tata a jens'e, cjo dya mi töt'ü ə mübü nu in pjámilia ro ne'e ro chjüntüvi ín pjámiliagö —ra 'ñeñe c'o mench'i.

Ra ndünrrü c'ü e mench'ijuë ra mama:

—Pärä, dya rí pärägö. Nu 'ma ra ndünrrü ín pjámilia, o 'ma dya ra ndünrrü, dya ra sö'ö rá cjapügö a juërsa.

Ra ndünrrü c'ü e mench'i:

—Cao jā rvá ēgö, dya rvá jün o za'a, dya xo rvá cägö o tjünjmü. Nu 'ma xo ra ndünrrü ni pjámilia, xo rá cja'a c'ü e jña'a. Nu 'ma dya ra ndünrrü, dya sö'ö rá cjapügö a juërsa —ra 'ñeñe c'ü e mench'i.

Cjá rrū tsja'a c'uā c'o mench'ijuë, ra xōcüji c'ü e xunt'i jā c'o ra ma cjogüji ndo 'na cuarrto, cjá rrū dyönüji cjo ra ndünrrü ra chjüntüvi c'ü e t'i.

'Ma na jē'ë jā tsja'a c'ü e t'i'i, bübü 'ma ra mama c'ü e xunt'i ra xipji c'ü nu nana:

—¿Pjë rá ma cjagö nu? Dya rá tjünrrü, dya rá magö. Nu 'ma rí chjünrrü, rí ma'a, porque nuzgö dya rá magö —ra 'ñeñe c'ü e xunt'i.

Pero xo bübü 'ma ra tsja'a c'ü e xunt'i ra mama ga cjavā:

—Pārā, dya rí pārāgö. Nu 'ma in ne'e rí chjünrrüji, pero xipji cjo xo ra s'iyazüji, cjo dya ra s'iyazüji. Dya 'natjo ndajme c'ü ra 'ne zinzgöji, cjá ndo rrū ndrräcjätjoji. 'Ma ya ra mezhe o pa'a, dya cjá ndo rí ñagöbe o t'i c'o, dya cjá ra säcjäji —ra 'ñeñe c'ü e xunt'i.

Cjá rrū ma xipjiji c'ü o nana c'ü e t'i:

—Ne pjámilia mama ne'e ra ndünrrü, pero dya pārā angueze cjo rí s'iyaji cjo dya rí s'iyaji. Ná 'natjo ndrrajme rí sidyiji, ya ra xōrū münü c'uā, ya ndo rgua täncätjo ín ch'ijjuë —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Ya ra mama c'uā c'ü o nana c'ü e t'i:

—Nu 'ma xo töötü o mü'bü nu in pjámiliague, jo xo rá s'iyajme, dya rá cjapüjme ra sufre; dya xo cja'a c'ü ín ch'igö, jo rá zopjü —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o tata, ra ndünrrü ga cjanu rgá mama c'o.

Ya ra xijji dya c'uā c'o mench'i:

—Dya be rí tjün'tc'üjme cjo “jā” cjo “jiyo”, cao dya ra üdü nu ngua, jo rí 'ñeji ra märrtixi —ra 'ñembeji a cjanu.

Ra ña'a c'uā c'ü o nana c'ü e t'i'i, ra xipji c'ü o nana c'ü e xunt'i, cjo sö ra ziji 'na ts'i mitsi c'ü o tū'üji, c'ü ngue o pare.

Cjá rrū mama c'ü o nana c'ü e xunt'i 'ñe c'ü o tata:

—Nu 'ma ngue in vusto rí dyö'bü, nu 'ma jiyö; cao que dya be rí cjaji c'ü e jña'a, dya be rí tjün'tc'ü, ná pjë c'o ra mbeñe ne pjámilia, dya cjá ra ne'e ra ndünrü. 'Ma in vusto rí dyö'bü, rá siji —ra 'ñeñe c'o.

Pero nu 'ma ya ixj ta jñanda que ra neji, tonce ra mamaji que “jā”, ra dyö'büji cjá rrū ziji. Ra nguarü ra ziji c'ü e pare, cjá xo rrū ziji o xëdyi.

Cjá rrū 'ñeje dya c'uā c'o mench'i, c'ü o tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o nana. 'Ma ra säji cja ngumü, ya ra xipjiji c'ü e t'i'i:

—Chjëtji —ra 'ñeñeji.

—Chjëtji —ra ndünrü c'ü e t'i'i.

Cjá rrū ña'a c'uā c'ü o nana c'ü e t'i'i, rgá xipji:

—O ndüntcüji dya, mama c'ü e xunt'i tjünrü, xo dyönngüjme cjo rí s'iyague c'ü. I tsjacü ró ma bëzhi i tse ín tsjacü ró sät'ä nu. Rí dyärä rí mimi rí jñurü, i bëchqui ín tse, porque i tsjacü ró ma bëzhi ín tse. Ró ma öjtc'ü dya c'ü e xunt'i. C'ü e xunt'i mama que dya 'natjo ndajme rí ñegue, que dya 'natjo ndajme rí s'iya,

ya ra ndajme c'ü, ya ndo rí chäjätjo ra ma'a cja o ngumüü, ra jā nzī patjo rí 'ñeje, ndé xitsijme a cjanu —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

C'ü e t'i'i, dya ra ndünrü, o 'ma ra ndünrü, ra mama:

—Cao que dya rí sigö ndixü, pues dya rí mbennc'ö rá cjagö c'o —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Cjá rrü ña'a c'uā na yeje c'ü e ndixü, ra xipji c'ü o t'i'i:

—So nguec'uā rí xi'ts'i rí dyärä rí jñurü, nu 'ma dya in jün o t'opjü, na jo'o rí xipji rí ma'a a Bondö, rí ma jyodü o t'opjü. Rá magö ra márrtixi rá ma ätäbe c'ü e jña, ya rá pä's'äjme jinguā rá ma'a, jinguā rá ma örüji c'ü e xunt'i. Nza cja dya, dya rí jünji o t'opjü, pe rí ma'a a Bondö rí ma jyodü nu c'ü rga ma cjagö c'ü e t'öte —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

Tonce ya ra mama dya c'ü e t'i'i que ra ma'a entro de ye pa'a o entro de jñi pa'a. Tonce ra ma'a c'ü e márrtixi c'o tita, ndo tunüji o pare o ngueje o t'apjü 'ma ra ma nutjoji c'ü e xunt'i, entonce ya ra xiji pjë mama c'ü e t'i'i, xo ra xiji que ya mbedye o ma'a c'ü e t'i'i o ma jyodü o centago.

Ra sido ra ña'a c'ü o nana c'ü e t'i'i rgá mama:

—Nza cjazgöjme, dya pjöxcüjme o cjimi, dya rí jünjme ne centago, pero o ma'a c'ü e t'i'i o ma jyodü. Nu 'ma ra ëjë, ya rá pä's'äji dya c'ü e pa'a jinguā, nguec'uā rá penpejme 'na jña'a ra ëjë rá ma chömüjme —ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o nana.

Cjá rrū mama c'uā c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Jā, pero nuzgö rí negö 'na mbëxo rí jñüncü, porque nuzgö ró cjogö trávajo nu ín ch'ijjuëgö nu 'ma ró chezhgö mi jinguā nu. Dya tetsjë nu, dya ndrätsjë nu. Jā c'o va s'onngü ín bitu, jā c'o rvá penbegö nu, ni tjongü 'na centago rí jñutcöji cja ín dyë'ë. Na jo'o 'ma rí dyacöji 'na cien mbëxo —ra 'ñeñe.

Tonce ra mama c'ü o nana c'ü e t'i'i:

—Jā, jo rá nuxā jā rgá mböxcü e Diösi. Nu 'ma in tjünru a cjanu, xo ra sö'ö rá pärä rí jñutcü ín mü'bü —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama dya c'uā c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Jā. Pero rí negö pronto ra chjüntü. Nu ora cjá ra chjüntü ín ch'ijjuëgö, nu ora c'ü rá ma'a. Nu 'ma dya rá nugö ra chjüntü ín ch'ijjuëgö, dya be rá ma'a 'ma. Rí negö nzá ye parte; rí ne'e cja o civilü, cjá ná 'ñeje cja mböcjimi ra chjüntü nu ín xunt'igö. Dya cjó rguí mbätcö, dya cjó rguí 'ñeje c'ü cjó ra 'ne jyüscötjo, cjá rrū ejë ra 'ne mbëtscö ín xunt'i. Jā c'o nzí ga nejtsöji ín ch'ijjuë nzí rgá cumpleji, c'ü rá mangö, tiene que ra tsja'a ín 'meñegö —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Ya ra üdü, porque na ngueje na sinbijí c'ü o t'lijueë, nguec'uā ga mama a cjanu.

Nuc'uā cjá rrū mama dya c'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i 'ñe c'ü o nana:

—Ja'ā, jo xo ra bübü co nutscö.

Ndo ra mama c'uā c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Nutsö rí necjö 'natjo zana nu c'ü rá pä'sclä, nu 'ma ra chjüntüvi, rí necjö págrenu, rí necjö ijk ta mbedyevi cja nintsjimi —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Cjá rrü mama c'ü o tata c'ü e t'i'i:

—Jā, na jo'o. Huënu, 'ma in ne'e ijxi ts'i rguí chjüntüvi cja civilü, 'ñe ra chjüntüvi cja mböcjimi, rí pä'sc'ö entro de nziyo zana.

Cjá rrü mama c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Jiyö, dya rí negö na puncjü o pa'a ra mezhe, porque yo jeñe pa'a a cjanu, bübü yo xe mejme c'o, bübü c'o ya jiyö, ya ra mantjo rgá cjac'uā; ya mbënchi ra zidiyí rrä 'ñech'e o dyel'ë, dya cjá xi mi mejme c'o, dya cjá chjüntüvi gando que ra zidiyí cja o ngumü, dya cjá ra ngöt'ü 'ñi'i ra chjüntüvi. Ya ra xichatjo, cjá ndrro rrü ëjë ra 'ne mbëtscötjo ín xunt'i. Iyö, dya rí negö a cjanu. 'Ma in negue jā c'o rgá xi'ts'i, cja modo 'ma. Nu 'ma jiyö, ijxi ndeze nuvā, ijk tí c'a'sc'ütjovi —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Cjá rrü ndünrrü c'uā c'ü o nana c'ü e t'i'i:

—Iyö, jo rá nu'u jā rga cjagö 'ma. Jā, mejor ijk tá cjis'iji rá cjuariiji —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e t'i'i.

Cjá rrü xijji que cjó xo ngueje c'ü jandaji de págrenu cja nintsjimi, cjó ngueje anguezeki ra jyodüji, cjo ngueje c'ü o nana c'ü e xunt'i ra jyodü, o ngueje c'ü o tata c'ü e t'i'i. Tonce 'ma ne'e c'ü o nana c'ü e t'i'i ya ra mama cjó ngueje c'o jandrre de págrenu, ya

ra nänbä o tjū'ū cjó ngueje. Nuc'uā ra mama c'ü o nana c'ü e xunt'i:

—Dya rí pärägö, ya pende in ladoji, rí jyödüji cjó c'o xo janda in mün'c'e, cjó c'o töötü in mün'c'e ra mbézhi págrenu; c'ü rí xitscötjojme, xo rá cjatcøjme —ra 'ñeñe c'ü o nana c'ü e xunt'i.

Nuc'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i ya ra mama cjó ngueje c'ü janda de págrenu, ra nänbä o tjū'ū. Tonce cjá rrū xipjiji c'ü o tata c'ü e xunt'i:

—¿Pjë xo in mamague? Ngueje ne pérjsona nu rí jandagö nu, ngueje nu rí täcö nu. ¿Cjó xo vustatsc'e, ra ngueje nu, o majxā ra 'naño?

Cjá rrū ndünrrü c'uā c'ü o tata c'ü e xunt'i:

—Iyö, nu 'ma xo töötü in mün'c'e, dya rá vī'sc'īgö nu; dya rá quijtatsc'ö, 'ma töötü in mün'c'e ne pérjsona nu —ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e xunt'i 'ñe c'ü o nana.

Nuc'uā c'o o tata c'ü e t'i'i ra mamaji que ya más que ra ējētjo c'ü e t'i'i, ra ma tsjaji c'ü e t'öte, na ngueje cjá ra mbenpeji 'na jña'a, nguec'uā ra ējē. Je ga cjanu ga tsjaji 'ma dya jünji o t'opjü, täji c'ü e t'i'i ra ma jyodü. Pero 'ma jüntoji o t'opjü, bübüütjo c'ü e t'i'i cja o ngumü. Huënu na ña'a na ñäji, hasta 'ma cjá ra chjotüji c'ü e t'apjü o c'ü e pare c'ü o ndunü c'o mench'i, cjá ra ēchitetjoji, cjá rrū möji dya c'uā. Pero ya ni mbä's'äji o pa'a jinguā ra ts'a'a c'ü e t'öte.

Nudya c'uā, 'ma ya rguí cjogü jā nzi pa'a, ya xo ra säjä c'ü e t'i'i, ya ra xijji que ijxi neji pronto ra

ts'a'a c'ü e t'öte, quince díatjo o veinte díatjo, o xe
bä'sp'ätjoji 'na zana, pero ngue 'na nu márrtixi 'ma ra
möji a t'öte.

Tonce ya ra mama c'ü e t'i'i:

—Na jotjo —ra 'ñeñe.

Ya ra ndōmüji 'na varri o t'apjü, o 'na ya mbota
yo tüs'ü o burru. Ante que ra zädä c'ü e márrtixi, ya
mamaji ra ma zopjüji c'ü nzhä'ä nónixi, o 'ma jiyö, c'ü
nzhä'ä ndomgo. Ra ma'a dya c'o mench'i ra ma xipji
c'o mench'ijuë, cjo na jo'o ga ngärätjoji, cjo dya pjë
cjaji nu, porque ya ra zädä márrtixi, ra ejë c'ü e t'öte,
ra 'ñeñe c'ü o tata c'ü e t'i'i, ra ma xipji c'ü o tata c'ü
e xunt'i.

Cjá rrü mamaji na jotjo cärätjoji, cjá ndo rrü
dyönüji c'o mench'i cjo xo cärätjoji na jo'o anguezeli.
Ya ra mamaji que “Jä”.

—Tonce na jo c'ü rá te'pc'ejme —ra 'ñeñe c'ü o
tata c'ü e xunt'i.

Cjá rrü ma'a c'ü o tata c'ü e t'i'i; ngueje c'ü pa
jünji c'ü e rrajso, nguec'uă xo ra sö ra möji, cjá rrü
'ñeji dya c'uă.

Tonce ya c'ü jyas'ü nónixi, ra möji a Jyapjü, ya ra
ma mböji o ngöñi, o ngueje o äjnä, o ngueje o cuchi,
pjë c'o pa pöji 'ma dya säs'ä c'ü e t'opjü. Tonce ya ra
canpa o bitu c'ü e xunt'i, ra canpaji nu c'o ra netjo.
Ra canpaji c'o ra jye'e, 'ñe c'o ra nguezhe, ndé xo ra
canpaji 'na mbayo. Cjá rrü tunpüji 'na bos'i o tjömëch'i,
cjá rrü ndōmüji o fruta, pjë c'o ndé ma fruta c'o ra ne

ra ndōmūji c'o ra ndrrunbüji cja o ngumü c'ü e xunt'i. Nudya c'uā, 'ma ya rguí nzhogüji a Jyapjü c'ü e nzhä'ä nónixi, ya iqx ta mötjoji cja t'öte, ya ni ndrrunüji o t'apjü, ni ndrrunüji dya c'o tjōmëch'i, c'o ndé pa tōmüji. Ya ni möji dya a ma cja c'ü e xunt'i, ya sidyiji dya c'o o dyoji, cjó c'o ndé ngueje c'o sidyiji, pöji ts'i'ch'a o nziyoji; a cjanu ya pa'a dya 'ma c'ü e t'i'i.

Tonce ra zät'äji dya c'uā, ya ra zënguateji, nza cja'a 'ma ra zät'äji, ra ot'ü dya c'uā c'ü o tata c'ü e t'i'i, o ngueje c'ü o nana. Tonce ra mamaji: "Ave María Purísima", ra 'ñeñeji 'ma vá sät'äji cja c'ü e xunt'i. Cjá rrū mama c'o menzumü nu: "Sin pecado concebida", ra 'ñeñe; ngueje 'ma tjünru dya c'ü o nana c'ü e xunt'i. Tonce, cjá rrū xijji ra söyaji, ra cjogüji a mbo'o dya c'uā, ya trrūs'ütjoji c'o t'apjü, cjá na cjogüji.

'Ma ra nguarü ra nzhöji dya c'o trrunüji, ya ra ñaji 'ma ya xta ma chjüntüji, o cjá ra chjün ra nónixi. Huënu, ya siji trrexe c'o trrunüji, ya na mbeñeji ra mbö'tüji o äjnä, ra dyät'äji o tjëzhë, cjá rrū ziji dya c'uā o xëdyi. 'Ma ya ra nguarü ra ziji o xëdyi, ijxi va ëtjo dya c'ü o tata 'ñe o nana c'ü e t'i'i; o 'ma ya ni tiji, ya ra oxütjoji nu.

Nudya c'uā c'ü e 'meñe, sünjmüji 'nanzo cja o ngumü c'ü e xunt'i, cjá ndo ra tsja'a c'ü e t'i'i ra siji c'ü e xunt'i cjá o ngumü anguezze. Nudya c'uā, cjá ndo rrū nzhogü ra matjo c'ü e xunt'i cja o ngumü.

'Ma ya ngue ra zädä c'ü e chjüntü, ya ra möji a Jyapjü chjüma; cjapüji nziyo chjün ga möji. C'ü na

nziyo chjün, ya ijk ta pe'eki cja nintjimi; ngueje dya 'ma ya ni nguarü ni chjüntüji dya 'ma.

Cjá na ëji dya c'uā. Bün yo xe chägä o pjadü, ra dagüji c'uā a ndü'lbü a Boro, o ngueje a Pare; ya vá de'beji, s'imbiji 'na jñi'i pjadü, 'naja c'ü chägä c'ü e mágrena, ndo 'naja c'ü ra chägä c'ü e págrenu y c'ü 'naja nzo'otjo c'ü e xunt'i co c'ü e t'i'i.

Nudya c'uā, ya xta ëji, ni mbürü ra säji cja nintjimi, ra 'ñe xörüji. Ra nguarü ra xörüji, cjá rrü möji ra ma ziji o xëdyi cja o ngumü c'ü e xunt'i, ra oxüji nu.

Nu c'ü na jyas'ü, ra ëji cja o ngumü c'ü e t'i'i. Bün 'ma xe oxüji nu, o bün 'ma ya xi cjuarütjoji c'ü e chjüntü; cjaji jñipa co c'ü ni mbedye ndeze a Jyapjü, cjá na jyadüji. Trrexoji co c'o sjäjnä, c'o o tata c'ü e xunt'i, cjá ná 'ñe c'o o tata c'ü e t'ilí, ya sünjmüji c'ü e xunt'i cja o ngumü c'ü e t'i'i.

Ya patsjë c'ü o tata c'e xunt'i, cjá ná 'ñeje c'ü o nana. 'Ma xe va ëjë o tita 'ñe o nita, ya nguejxtjo c'o xe ndé ra matjo c'o, 'ñe c'o o dyoji c'o xe ñu'uji, nu c'o pöji zojjnüji, ya nguejxtjo c'o xe ra ëjë c'o. Pero c'ü e xunt'i, dya cjá ra ëjë c'ü. Jä, dya cjá ra ëjë; ya ra nguejmetjo nu c'ü, a cjanu 'ma ya cjapü cjuarütjoji dya, ga cjanu 'ma.

Huënu, je ndé ga cjanu ga tsjaji, pero bübü 'ma cja'a c'ü e t'i'i jodütsjë o su'u. Nza cja'a 'ma ra jñandaji, ya ñavi 'na xunt'i o cjó c'o ngueje 'na xunt'i c'ü ra ndäpcäji. Nudya c'uā, ya ra xijji:

—Nu 'ma in ne rí chjüntquevi ne xunt'i, rí mamague, jo rá ma öjtc'üjme. Dya rí negö jā c'o ndé rí ñaguevi o xunt'i —ra 'ñembeji—. Rí negójme 'natjo xunt'i rí ñavi, dya rí negö tanto rgui zopjü vā, rgui zopjü vā o ndixū, porque rí bëchqui ín tsejebe —ra 'ñembeji.

'Ma ra mama c'ü e t'i'i: "Dya ijk tí cja'a rá minc'öbe nu, jo rí zopjütjogö ts'ë nu", ra 'ñeñe, cjá rrū mama c'ü ɔ tata c'ü e t'i'i:

—Jiyö, pero dya rí negö a cjanu, ijk tí negö c'ü na cjuana rí tsja'a, dya rí negö jā c'o ndé ri cja'a in traviezo —ra 'ñembeji c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'ü e t'i'i:

—Dya be rí pärägö cjo rá chjüntcöbe ne xunt'i cjo jiyö —ra 'ñeñe a cjanu.

Nu 'ma ya ra mama: "Jā, ya rí ne rá chjüntcöbe nu; nu'tsc'eji 'ma rí ma dyörüji", ra 'ñeñe c'ü e t'i'i rgá xipji c'ü ɔ tata 'ñe c'ü ɔ nana, cjá rrū ma'a dya c'uā c'o, ndo ra ma dyörüji a cjanu.

Pero nu 'ma ya ra mama c'ü e t'i'i, ra ma dyörüji c'ü e xunt'i, bübü 'ma cjó c'o ü't'ü c'ü e xunt'i, nguec'uā dya ra chjüntüvi c'ü e t'i'i, o ngueje c'ü ɔ nana c'ü e xunt'i c'ü dya ne'e c'ü ra chjüntü c'ü e xunt'i co c'ü e t'i'i. Nu'ma, zö ra möji cja o t'öte, zö ra mbenpeji 'na jña'a, dya ra ndünrüji, ra matatjoji: "Iyö, dya ni jyodü ra chjüntüvi c'ü". O 'ma cjapütjoji ɔ dyoji, ijxi mamaji, cjapütjoji ɔ dyoji, nguec'uā dya ra sö ra chjüntüvi c'ü, ra jyodü xe ndo 'na xunt'i.

Na ngue bübü yo dya cjá t'unü ngüënda, nza cja'a yo ín dyocjöjme. Bübü yo tita yo ni mua ni mua ni te ni te yo o t'iji. Nudya c'uã, ya ni chjüntüji c'uã 'nanguarü, ni chjüntüji c'uã 'nanguarü. Y mamaji ín dyojme, pero dya cjá nda rí päräjme dya c'uã jā ga cja'a dya, cjo xe mejme o iyö. Pero casi ya cjo ts'ë yo chjüntüji; jā, ya cjo ts'ë yo chjüntütsjëji a cjanu.

Bübü yo mangua cjapütjoji o cju'u, pero ya na jë'ë. Bübü yo mangua cjapütjo o tía, bübü yo mama cjapütjo o zizi, a cjanu pötü c'ü e jña'a, pjë ndé mamaji. Jā, pero ya ndé na jë'ë ga parienteji, nguec'uã dya cjá ts'i ni t'unüji ngüënda, hasta 'ma cjá xijji yo o tataji o yo o nanaji, a cjanu yo ndé xo rí äräjme.

Nza cja'a 'na bëzo c'ü ot'ü o chjüntüvi 'na ndixü c'ü mi ngueje o tía, cjá ndo nú mbëzitjo c'uã, o muezhe c'uã o pa'a 'ma ndo go chjüntüvi 'na o sóbrena. Nuyo, jā, ngueje yo rí xipjigöjme cjapütjo o dyoji, je ga cjanu c'o ndé rí nugöjme ndé cjaji.

Bübü yo ya ndü'lü o su'u yo bëzo, o bübü yo mi pärä mi pärä o su'u, cjá nú ndrräjjnä. Ora, dya cjá ne ra t'unü o ndixü cja c'ü o jñiñi, porque ya nu'tp'üji o tjurü jā ma cja'a c'ü mi cja'a. Nguec'uã ya jesta pa si'li o su'u a Tögü o a San Miguelü o a Santana, jā c'o dya be 'märä. Pero 'ma xo ts'i ni 'märätjo, zö ya rguí ndüntüji, ndo ra nzhopcütjoji 'na litro pare c'ü ya ni ziji a manu, ra ndömü c'o o mench'ijuë, cjá na unütjoji, dya ra ndüntüji c'ü e bëzo.

Huënu, ya ra ndünru rgá mamatjo c'ü e t'i:

—Pārā, ¿cjo xe ri mejme ín dyocjöji nu? ¿Poco dya c'o ot'ü o ngārā, ndé mi 'nañozgöji dya c'o? Jā, ín dyotcjöji c'o —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'uā c'ü ə tata c'ü e t'i'i:

—Iyö, pero ngue ín dyocjöjme yo.

O 'ma ngueje c'ü ə nana, ra mama:

—Jiyö, ngue ín dyocjöjme yo.

—Huēnu, ngueje in dyocjeji, pero mi tatagö, dya pjë cjaji yo —ndo ra 'ñeñe c'ü e t'i'i rgá mama a cjanu.

Nudya c'uā, cjá rrū mama c'ü ə nana c'ü e t'i'i:

—Jiyö, pero dya rí negö; jāndā, ra zopcüji yo 'ñaja ra mamaji, ya rí chjüntütsjëji ín dyozi.

Cjá rrū mama c'ü e t'i'i:

—Pero 'ma mu jyas'ü ne xoñijömü, ma, ¿poco dya mi chjüntütsjë dya c'o mi cārā? ¿Poco jā mi 'ñeje c'o mi chjüntüji c'o? ¿Poco ya xi ndé mi cārā c'o mi juajjnü c'o ə dyozi c'o? Nutscö rí ne rá minc'öbe ne xunt'i nu. Dya rí pārāgö cjo ngueje ín dyozi cjo jiyö, pero rí ne rá minc'öbe nu —ra 'ñeñe a cjanu c'ü e t'i'i.

Cjá rrū mama c'uā c'ü ə nana c'ü e t'i'i:

—Iyö, dya rá magö nu; ra zangö nú nana nu, ra zangö nú tata nu, ya ra xitscö cjo rí dyogö cjo rí pjadü, rí chjüntütsjëvi —ra 'ñeñe a cjanu.

Cjá rrū mama c'uā c'ü e t'i'i:

—Huēnu, 'ma dya rí ma dyötcöji rá minc'öbe ne

xunt'i, nutscö jī'c'uā iqx tá sürögö rá sigö a 'ñevā, zö dya ri ñecjeji; c'pjë rá cjapcö c'ü o tata 'ñeje c'ü o nana, nu 'ma dya ne ra ndünrüji? —ra 'ñeñe c'ü e t'i'i.

Nudya c'uā, ra zädä c'ü o jña c'ü e t'i'i; bün 'ma pa sitsjë c'ü e xunt'i. Nudya c'uā, ya ra ñaji ra chjüntüji. 'Ma dya ra ne ra ma'a, ni ri ngueje c'ü o tata, ni ri ngueje c'ü o nana c'ü e t'i'i, bübü 'ma ra ma'a nguejxtjo c'o o cjuärjma, o xe ra zojjnü o tio c'ü e t'i'i.

Ra mötsjëji a Jyapjü, ra ma chjüntütsjëji, cjá rrū 'ñeji, cjá rrū tjënpitjoji o xiscōma c'ü o tata c'ü e xunt'i, cjá rrū ma zopciüji o juesti, cjá rrū xipjiji ra ma'a ra ma zopciüji ts'e c'ü o tata c'ü e xunt'i, ngue c'uā ra mbärä que ya o ma chjüntüvi, que dya cjá pjë bübü pjë xo ra tsjapü c'ü e bëzo.

Pero nu 'ma ra ma'a ra ma sitjo, cjá rrū 'netjo cja o ngumü, nu'ma, xo sö'ö ra ma pant'aji a pjörü c'ü e t'i'i, na ngueje o ma'a, o ma pönü c'ü e xunt'i, cjá nu 'netjo cja o ngumü. Ra xiji: "¿Cjo dya sö'ö rí chjüntüvi luego?", ra 'ñembeji a cjanu. O ya ra möji a Jyapjü, ya ra cijtaji c'ü e t'i'i. Nudya c'uā, ya ra tjench'i ra castigaoji, jā c'o nzī pa'a ra dyo'o a pjörü 'ma c'ü e t'i'i.

Pero nu 'ma nzī ga ma siji, nzī ga ma chjüntüvi, ya ra tjënpiji o xiscōma. Üdü c'ü o tata, üdü c'ü o nana, pero dya sö'ö pjë xe ra tsjapü 'ma c'ü e bëzo c'ü o 'meñeji.

Huënu, ra muezhe, cjá ndo ra ñaji, cjá ndo ra

nzhogü ra chjüntüji cja nintsjimi. Pero bëbü yo dya
cjá chjüntü, ya cjapüji örütjoji o t'apjü c'o unüji. A
cjanu c'ü xe cjaji yo, xe ndé rí nugöjme, cjaji a cjanu.

Huënu, ndo ra cjogü c'uā c'o pa'a, 'ma ndo ra
muxt'i c'ü e ndixü, ya te'beji c'ü e pa'a 'ma ra ma
jichiji c'ü e lëlë. Pero c'o ə tata c'ü e t'i'i, dya ra ne'e
ra zütü ra möji a Jyapjü, üdüji na ngue c'ü e t'i'i o
ma sijitsjë c'ü nú su'u. Pero c'ü o tsja'a págrenu 'ma
mo chjüntü c'ü e t'i'i 'ñe c'ü e xunt'i, nguejxtjo c'ü
ndo ra jichpivi c'ü ə t'i c'o. Ra möji 'ma nónixi a
Jyapjü, ra ma jichiji, tunütjoji ndé 'na cánista xëdyi.
Bün 'ma pö't'üji o ngöñi c'o jünüji ra ziji, bün 'ma
tõmüji o jmõ'õ c'o vá siji a manu.

'Ma ya ra ëji dya c'uā, ra ndrrägäji o máquina o
ngueje o carro, ra ëji ra dagüji dya nu jã rí xicöjme a
Véntilia.

Nuc'uā 'ma ya va ëji a ndü'bü a Cöt'ü, ya ra
mbürü ra pjänt'äji o cuetonü, 'ma ya ndo va cjins'iji jã
c'o rí xicöjme a Zénitsjimi, pjänt'ätjoji; 'ma ya ndo ra
säji a Líndero, ndo ra pjänt'ätjoji nu.

Nu 'ma ra säji, ya ni t'ä'tpl'äji o tjëzhë, ya ndo ni
bö'tp'üji o äjnä, o ngueje o ngöñi, ya ndo ni jmürüji
trrexe c'o ə dyoji, oxüji cja ə ngumü c'ü e lëlë.

'Ma ra säji, 'ma pjë ni chjü'ü c'ü e ts'ixut'i, o c'ü
e ts'it'i, nza cja'a 'ma rguí chjü'ü Juana, ya ra mamaji:
“Ya säja e Juana, ya nzhätjo”, ra ñeñeji; ngueje 'ma ya
vá quibi e jyarü va säji.

Bübü 'ma je ni 'ñeji a Pare; xo ga cjatjnu ga mamaji. Nudya c'uā, ya ra mama c'o menzumü: "Dya ndumü, söyaji ts'ë", ra 'ñempji. Ra dyäräji dya c'uā, ya ra cjogüji, ra cjogüji cja ngumü. Nudya c'uā, ya ra mbürü ra ziji dya o xëdyi, ra mbürü ra ziji o t'apjü nzá texeji. Ra mbuë'ji o bizhi, ra nemeji, mäji porque o ji'i c'ü e ts'ixut'i.

Nu yo dya be jichiji, dya be jüjsp'üji ə tjü'ü. Nu 'ma ts'it'i, xijtjoji e xorio; nu 'ma ts'ixut'i, xijtjoji e xoria. Nudya c'uā, ra mamaji ra möji a Jyapjü, ts'i rguí 'ñeje c'ü e nguane, ra 'ñe zidyi. Cjá rrü möji dya c'uā, ra zät'äji a Jyapjü, ra möji nu cja nintsjimi. Ya jo na cä'ä dya c'o ndé ra ji'i ə ts'it'i, ya na cä'äji, ya na rrëdaji. Nudya c'uā, ya na te'beji c'ü e mböcjimi.

'Ma ra ëjë dya c'ü e mböcjimi, 'ma jüjsp'üji ə pjaya yo lëlë, nu'ma, ra ngäcä c'ü e mböcjimi, cjá na mbänbä, porque xijji, dya ni tjodü ra jñujsp'üji ə pjaya 'ma ra ma ji'i, ra 'ñeñe c'ü e mböcjimi.

Nudya c'uā, cjá na xötpü dya c'uā, cjá na xötpü dya c'uā, cjá na ngojsp'ü ts'inguilëjë c'ü nza cja'a pomada cja ə ndëë. Dya rí pärä pjë ni chjü'ü c'ü cojsp'ü. Cjá na ma yebe dya c'ü e lëlë nu cja c'ü xijji pila, cjá na xijsp'i o ndeje ga jichi c'ü e ts'it'i, cjá rrü mbembat'ü c'o. Nu c'ü ə nanacjimi c'ü e ts'it'i, je pënchp'i cja ə tñjmi c'ü; c'ü e bëzo, je pënchp'i cja ə ngua'a c'ü e lëlë, na tsjünbüvi, ngueje dya 'ma ya na ji'i c'ü e lëlë dya.

'Ma cjá na nguarü na ji'i, ya cä'ä 'na tuaya c'ü e

mböcjimi, cjá na dyo'tp'ütjo c'ü ə ñi'i. Nudya c'uã, ya ra mbös'üji, ya ndo ra nzhogü ra jñujsp'ütjoji ə pjaya c'ü e lëlë, ya ra mbö's'üji. Ra nguarü dya c'uã, cjá na mbedyeji dya c'uã.

'Ma ya ijxi na ciatjo o mixa, 'ma ijxi pa'a c'ü ə nana, ya ra unüji, cjá na ndës'i, ya unüji 'na yo'o, ya xiji o sajcamisa, ya xta ndütpüji 'na yo'o. Cjá na xiji c'ü e mböcjimi, neji o sajcamisa. Ijx ta xis'ivi o nintsjimi ndeje nzá yeje, c'ü e nana 'ñe c'ü e ts'it'i, nu cja ə ñi'ivi, cjá na xötpü.

Ra nguarü ra xötpü, ya pedyeji dya c'uã, ya ra ma ziji o xëdyi. Ra nguarü ra ziji o xëdyi, cjá na ma chõmüji, 'ma pjë c'o tõmüji, 'ma pjë c'o bëzhiji cja ə ngumüji. Ra nguarüji dya c'uã, ya ra ëji, ra xädäji ra ëjëji cja ə ngumüji. 'Ma ni 'ñeji a Pare, ra dagüji cja ndënda xe ra ziji o t'apjü, cjá na 'ñeji dya c'uã cja ə ngumü c'ü e lëlë.

Nudya c'uã, ya va ëjë c'ü ə tata c'ü e lëlë, c'ü ə nana, c'ü ə nita, c'ü ə titi; cjó c'o xe nda ngueje ə dyoji c'o va dyojji, ra säji dya c'uã, ra ziji o xëdyi. C'ü na jyans'ü, ya ra oxütjo c'o cumba, cjá na mböt'üji dya c'uã, cjá na möji cja ə ngumüji c'ü na jyas'ü. C'ü ndé xi rí nugö cjaji, ya ndo pjë'biji o bizhi. A cjanu c'o ndé xi rí nu'u.

Cuentos

C'uā jā va mbö't'üji c'ü e “Licenciado”

Le invitamos, amigo lector, a que lea este pequeño cuento, para que se entere de la vida de alguien a quien se le puso por sobrenombré “El Licenciado”. Si usted lee esto, sabrá quién era “El Licenciado”, y por qué fue llamado así.

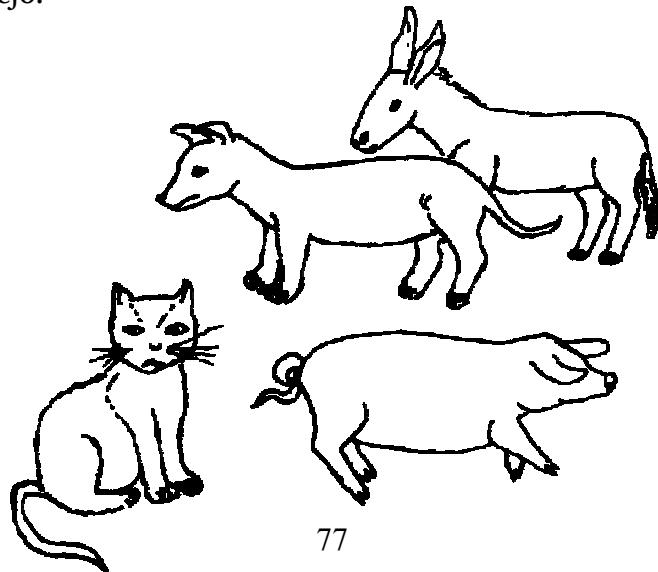
• • • •

'Naja dyo'o, 'naja mixi, 'naja püjjömü, 'naja burru, mi nziyoji. O mama e burru o xipji c'o ə dyoji:

—Nuzgö rí pëpjì texe nu pa'a, rí pa tū'ü ndeje, rí pa tū'ü za'a. Me mbotjo ín cuë'ë rgá pëpjì. Ín xütjü me s'odü, nguejxtjo rgá pëpjì. O mama c'ü ín jmu'u ra mbö't'ü 'na licenciado. Nu c'ü e licenciado ñönü na jo'o, ch'unü na jo o jñönü, dya pjë cjogü trávajo.

O ndünru c'ü e dyo'o:

—Xo nzitjoziögö, xo rí pëjcjö. Nu 'ma xõmü, dya pjë rí ïjí, rí vela ə ngumü c'ü ín lamu 'ma cjó c'o ra ejë ra ë põnü 'na cosa cja ə ngumü. Ngueje 'ma ndempa rí ïcjö.

O mama e mixi:

—Xá'ma ra zädä ra mbö't'üji c'ü e licenciado, ra xëtscoji 'naja péraso ts'ingue, o ngue o ndo'dye, ra dyacöji ín jmuji.

O ndünrü e püjjömü:

—¿Cjó ngue c'ü e licenciado? Nu'tsc'eji in mamaji ndé in pëpjiji.

Dya cjó ndünrü nu c'o o dyoji. O nguejme triste c'ü e püjjömü, o nguïjjñi: “¿Cjó ri ngueje c'ü?” O yepe o tsja tönü. Nu c'o o dyoji, mi mäji, mi eñeji, mi dacüji.

Nuc'uã o zädä e xõmü, o mbürü o pëpji e püjjömü, dya pjë xo ñönü c'ü nzhä'ä. O triste, o dyö'bü a jõmü; nu c'ü ro chjénjui texe, ro nguibi.

Nu 'ma o jyas'ü, o ma'a c'uã c'o o dyoji, e dyo'o e burru e mixi, o ma nuji c'ü e püjjömü. Nu c'ü e püjjömü, dya cjá mi jñetse o cuerpo, mi nguejxtjo o pjixi cü mi cjí'i.

Dya mezhe o säjä c'uã nu c'ü o jmu'u, o nu'u ya vi nguibi a jõmü c'ü e licenciado. O cjogü trávajo o ngübü para ro mbö't'ü.

Nu c'o o dyoji, mi mäjäji para ro ch'unüji 'na péraso nzí 'naja.

O mama c'ü e dyo'o:

—Nu e burru, dya rí unü ts'ingue. Nu c'ü ro zi'i nu, dyacügö; nu ne burru, unü tsi'ch'a juarü o ndéchjö c'ü ra zi'i.

Ya nguarü.

C'ü e bëzo c'ü ma s'o'o

Este cuento, escrito por un joven mazahua, trata acerca de un hombre que, al sufrir una desilusión, desahogaba sus penas tratando mal a los niños, hasta que un día una niña le hizo ver su error.

• • • •

Ya mezhe 'ma mamaji que mi bübü 'na bëzo c'ü me ma s'o'o. C'ü e bëzo c'ü ya mi tita, mi pärä texe c'o ts'it'i c'o mi chëzhi a jmí'í, nguec'uã c'o ts'it'i me mi súl'úji c'ü e bëzo c'ü. O éjé 'na nu pa'a, 'ma o säjä cja c'ü e jñiñi jā c'o ma bübü c'ü e bëzo, 'na ts'ixunt'i c'ü ma 'ñe cjiñi c'o o tita c'o xo mi bübü cja c'ü e jñiñi c'ü.

C'ü e ts'ixunt'i, dya mi pärä majxã ma s'o'o c'ü e bëzo c'ü mi pë's'i o ngumü bëjxtjo cja o ngumü c'ü nú tita.

'Ma o zät'ä c'ü e ts'ixunt'i cja o ngumü c'ü nú tita, o zënguate, cjá nú unü c'ü nú nita c'o ndäns'i c'o vi ndõmü. Xe mezhe ts'ë c'uã 'ma o xipjiji c'ü e ts'ixunt'i ro mimi ro zi'iji o
xëdyi. 'Ma o nguarü o zi'iji o
xëdyi, c'ü e tita o xipji c'ü o bëche:

—Jo ri cjacjuanü, na
ngueje cja ne ngumü nu
bëjxtjo bübü, bübü 'na bëzo
c'ü na s'o'o, me pärä yo
ts'it'i.

O mezhe c'uā jā nzī pa'a va mimi c'ü e ts'ixunt'i co c'o ə tita. 'Na nu nzhä'ä, c'ü e ts'ixunt'i o mbedye cja ə ngumü c'ü nú tita, na ngueje mi ne ro mbärä ts'ë c'ü e jñiñi. 'Ma o cjogü c'ü e ts'ixunt'i a xo'ñi cja ə ngumü c'ü e bëzo c'ü ma s'o'o, o jñanda que c'ü e bëzo ya vi mimitjo a xo'ñi cja c'ü ə ngumü.

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o zopjü c'ü e bëzo va xipji:

—Cjimi tita, ɿpjë xo in cja ts'ë?

Nuc'uā c'ü e bëzo o ndünrü ga cjavā:

—ɿPjë ni mbëtsc'e dya, c'ü rí cjagö?

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o mamatsjë: “ɿPjë ni üdüxä ne bëzo nu? Na jo rá önü pjë ni üdü.” Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o chëzhi nu jā mi jürü c'ü e bëzo, cjá nú xipji:

—ɿPjë ni ñugue na ü'ü yo ts'it'i? ɿO ná pjë c'o o tsja'c'üji?

Nuc'uā c'ü e bëzo o ndünrü va xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—'Ma dya rí c'ueñe cja ín jmigö, rá päräts'ü.

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o ndünrü ga cjavā:

—Rá ma'a dya cja ə ngumü c'ü ín titagö, pero ra xörü, rá 'ñe cjñnc'i na yeje.

C'ü na yeje nu pa'a, c'ü vi nzhä'ä, o ma'a na yeje c'ü e ts'ixunt'i cja ə ngumü c'ü e bëzo c'ü ma so'o. 'Ma o zät'ä o xipji:

—Ya ró ējē dya, jā c'o nzī rvá xi'ts'i a ndä'ä; rí te'be c'ü dya ra ünc'ü na ngue rvá 'ñe cjinnc'i.

Nuc'uā c'ü e bëzo o huë'ë va xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—Põnngütjo c'o ró xi'ts'i a ndä'ä, na ngueje dya rmi pärä c'ü rmi cjagö.

C'ü e bëzo me ma ü'ü ma huë'ë, xe mi sido mi xipji c'ü e ts'ixunt'i:

—Nutscö rmi nu'ugö na ü'ü yo ts'it'i, na ngueje 'ma cjá rvá chjüntügö, me rmi mäjägöbe c'ü ín su'ugö, pero 'ma ya ro ziji 'na ts'ilélë, o ndū'ü c'ü ín su'ugö; me ró sufregö na puncjü. Ma o ndū'ü, rmi mamagö que ngueje c'ü e lëlë c'ü vi mbë's'i o s'ocü, nguec'uā va ndū'ü c'ü ín su'ugö. Ndeze c'ü e pa'a c'ü, ró pjürü ró nū'ügö na ü'ü yo ts'it'i. Cjá ngueje a ndä'ä 'ma i zocü, 'ma cjá ró cjíjjñi que yo ts'it'i dya pë's'i o s'ocü c'ü vi ndū'ü ín su'ugö. Nudya rí ö'tc'ü que rí 'ñe tsjínnguñ texe c'o pa'a c'o ra söts'ü.

Nuc'uā c'ü e ts'ixunt'i o nda'p'ü o dyizi c'ü e
bëzo, cjá nú mama:

—Rí mäjägö na ngueje ya nzhogü in mü'bügue.
Ndeze ne pa'a dya, xo rá netsc'ö nza cja c'o ín
titagö.

Nuc'uā c'ü e bëzo, xe o huëtjo na yeje va
mama:

—Rí huëgö, na ngueje rí mäjä na puncjü, na
ngueje xo rí pärä que in nezügö. Ndeze ne pa'a dya,
dya cjá rá nū'ü na ü'ü yo ts'it'i.

Ndeze c'ü e pa'a c'ü, c'ü e bëzo co ts'ë go s'iyä
c'o ts'it'i. Xo 'ñe c'o ts'it'i go s'iyaji c'ü e bëzo 'ñe
c'ü e ts'ixunt'i, na ngue, je ngueje c'ü vi mbös'ü c'ü
e bëzo nguec'uā ro nzhogü o mü'bü.

C'ü e burru 'ñe c'ü e cjua'a

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un conejo y un burro que se hicieron amigos, y para divertirse hicieron apuestas para ver quién ganaba. Cuando estaban en eso, al burro le sucedió algo inesperado, y el conejo se rió de él. Después fue el burro quien se rió del conejo, y sucedió como dice el dicho: "El que ríe al último, ríe mejor". Pero... entérese por qué.

• • • • •

'Na nu pa'a mi nzhodü 'na cjua'a cja 'na t'eje jā c'o mi cja'a o pjiño c'o me mi c'angütjo. Me mi mäjä c'ü e cjua'a ma nzhodü cja c'o pjiño. Xo mi cja'a na puncyü o ndäjnä c'o me ma zö'ö.

Cjá nú ma c'uā cja 'na ndare c'ü mi bübü bëjxtjo cja c'ü e t'eje jā c'o mi nzhodü, ya mi ts'ë ro zät'lä cja c'ü e ndare 'ma o chjëvi 'na burru. Cjá nú mama c'ü e cjua'a va xipji c'ü e burru:

—¿Pjë xo in cjague dya c'uā, burru? Maco ya in böntjogue, dya cjá xo in ñönü, o ¿pjë c'o in cja'a?

Cjá nú o ndünrü c'ü e burru o mama va cjavā:

—Dya pjë rí cja'a. ¿Cjo dya in janda, ojtjo pjiño jā c'o rí orü? Rí sū'ü rgá cjogü a mbo'o, na ngueje rí 'natsjë, ojtjo cjó rá mëbe.

Cjá nú ndünrü c'ü e cjua'a o mama:

—'Ma in ne rí nzhodü a mbo'o jā c'o cja'a yo pjiño yo me c'angütjo, chjä'dä rá më'ë, na ngueje xo ojtjo cjó rá ñagöbe 'ma rí nzhodügö nu.

Cjá nú mëvi, mi ña ma mëvi. Cjá nú mama c'ü e cjua'a o xipji c'ü e burru:

—Më'ë rá cjavi 'na ts'i puesta cjó ot'ü ra nijmi;
c'ü ot'ü ra nijmi ra ndõjõ c'ü.

'Ma o zät'ävi jã c'o mi cja'a c'o pjiño, cjá nú
mbürü o ñõnüvi. Na ngueje mi sät'ä c'ü e burru, o
za'a na puncjü o pjiño. Pero c'ü e cjua'a, dya nda go
za'a na puncjü o pjiño, ts'ë c'o o za'a. Cjá nú mama:

—Ya ró nijmitjogö.

Nu c'ü e burru, mi sido mi sa'atjo c'o pjiño,
nguec'uã o ndõjõ c'ü e cjua'a. 'Ma o nijmi c'ü e
burru, o xipji c'ü e cjua'a:

—Më'ë xe rá cjavi 'na ts'ipuesta, më'ë rá cjuâdivi
cjó ot'ü ra zät'ä cja c'ü e ndare nu jã rma ogö mi
ndajme.

Na ngue o mbeñe c'ü e burru: “Ijx tá tõpü, na
ngue ró ñõnügö na puncjü; ne cjua'a ts'ëtjo c'o o za'a”.

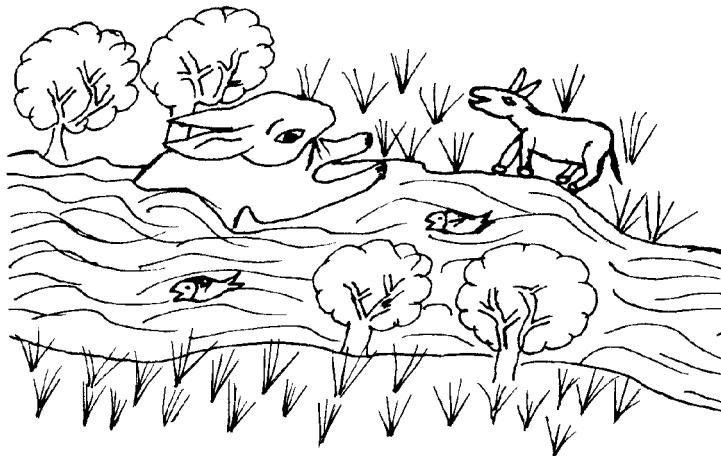
Xo mbeñe c'ü e burru, na ngue dya vi nijmi c'ü e cjua'a, nguec'uā vi ndōpü.

Cjá nú ndünrrü c'ü e cjua'a:

—Më'ë.

Me mi mäjävi ma eñevi c'ü e ts'ipuesta. Cjá nú cjuādivi, ya mi ts'lë ro zät'ävi cja c'ü e ndare, 'ma o tunü c'ü e burru. C'ü e cjua'a dya go ngö'tbü 'ñi'i, mi sido mi cjuādi. 'Ma o zät'ä cja ə squina c'ü e ndare, o jñandü mi ojtjo c'ü e burru. 'Ma mo jñandü, jesta ma panü, mi cjapü ro nangü c'ü e burru, pero dya cjá mi sö'ö ro nangü, na ngue vi ñõnü na puncjü, vi ndü'ü na puncjü ə pjeme, ya ma ñus'ütjo. C'ü e cjua'a 'ma o jñandü va cjanu, me go tjezhe na puncjü, dya unü ngüënda que bëjxtjo mi bübü c'ü e ndare, mi tjezhe, mi tjezhe. 'Nangü o zo'o c'ü e cjua'a cja c'ü e ndare; 'ma o mbes'e ya me vi c'agü. 'Ma o jñanda a cjanu c'ü e burru, xo tjezhe na puncjü, cjá nú tjezhe nzá yejui.

Je va cjanü va nguarü ne cuento.

C'ü e cjua'a 'ñe c'ü e ardilla

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un conejo que le pidió dinero prestado a una ardilla para comprar una guitarra, y después ya no se lo quiso pagar.

• • • •

'Na nu pa'a o mama c'ü e cjua'a:

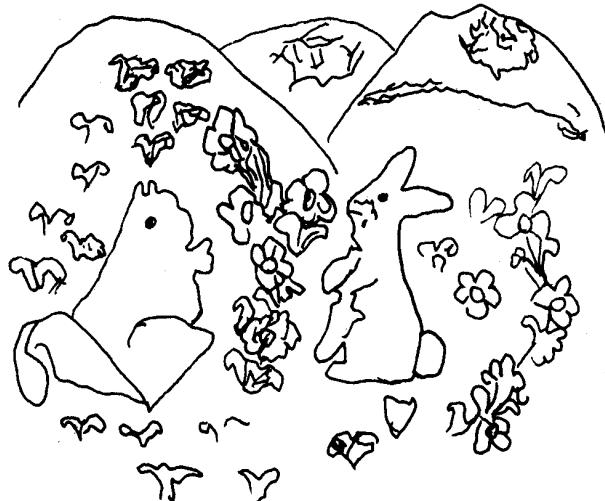
—Rá ma nzhodü a manu cja ne t'eje.

Nu c'ü e t'eje c'ü, mi cja'a o pjiño 'ñe o ndäjnä
c'o ma zö'lö, nguec'uã mi mimi ra söya.

Nuc'uã o zät'ä 'na ardilla jã c'o mi jürü c'ü e
cjua'a. Bübü o jñiñi c'o xo xijji mijñi yo ardilla; a
'ñevä a Pare rí xijji ardilla. C'ü e mijñi o zopjü c'ü e
cjua'a, va xipji:

—¿Pjë xo in cjague dya c'uã, cjua'a, ya in mimitjo
c'uã? O ¿pjë xo in mbeñe, o pjë xo in ne'e?

Cjá nú mama c'ü e cjua'a:

—Rí ne rá tōmü 'na bizhi, rá tōjō 'na tjōjō, na ngueje rí sentio; o züçü 'na ngueme. Ngue c'o xe rá mäjä, rá tōjō 'na tjōjō.

Cjá nú mama c'ü e mijñi:

—'Ma in ne rí chōmü, jo rá pe'sc'e c'ü e t'opjü c'ü rgui chōmü c'ü e bizhi.

Cjá nú mama c'ü e cjua'a:

—Nu 'ma rí pesque, jo rá ma tōmü, nguec'uā rá tōjō 'na tjōjō.

Nuc'uā c'ü e mijñi o pe'sbe ts'i'ch'a mil mbëxo.
Nuc'uā c'ü e cjua'a o ma ndōmü c'ü e bizhi c'ü mi ne'e.

Nuc'uā 'ma mo nzhogü c'ü e cjua'a cja c'ü e t'eje, cjá nú mbë'bi c'ü o bizhi, xo tōjō na jo'o. Nu c'ü e mijñi o jñandü mi tōjō c'ü e cjua'a, mi tōjō na jo'o. Xo xipji ro pe'sbe ts'ë'lë c'ü o bizhi, nguec'uā ro tōvi nzá yevi. O sido o tōvi.

'Ma o nguarü o tōjō c'ü e mijñi, cjá nú mama c'ü e cjua'a:

—Dyacü nu í bizhi; ya rá ma'a cja ín nzumü, na ngueje ya nguibi e jyarü.

Cjá nú unü c'ü o bizhi c'ü e cjua'a, o tsja'a c'ü e mijñi. Nudya c'uā, o xõgüivi, o ma'a nzí 'naja cja nú ngumü.

Dya cjá go nzhogü c'uā c'ü e cjua'a cja c'ü e t'eje, na ngue, dya mi ne ro ngõ't'ü c'ü e mijñi c'ü vi pe'sbe; nguec'uā dya cjá va nzhogü c'ü e cjua'a.

Ya nguarü dya ne ts'licuento.

C'ü e dyo'o 'ñe c'ü e ngöñi

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de las obligaciones de un perro como guardián de la casa, y de cómo una gallina se dio cuenta de su situación al platicar con él.

• • • •

Mi bübü 'na ngumü jā c'o mi orü 'na dyo'o. C'ü e dyo'o cjo ts'ë ma s'o'o, mi sa'a c'o nte'e 'ma mi cjogüji cja c'ü e ngumü. Cjo ts'ë ya mi sūlū c'o nte'e c'ü e dyo'o, dya cjá xo mi neji ra cjogüji cja c'ü e ngumü nu jā c'o mi orü c'ü e dyo'o.

'Na nu pa'a, o cjogü 'na bëzo cja c'ü e 'ñiji c'ü mi cjogü cja o xo'ñi c'ü e ngumü. 'Ma o jñanda c'ü e dyo'o mi cjogü c'ü e bëzo, cjá nú tsja c'uā c'ü e dyo'o o ndäjjnä c'ü e bëzo.

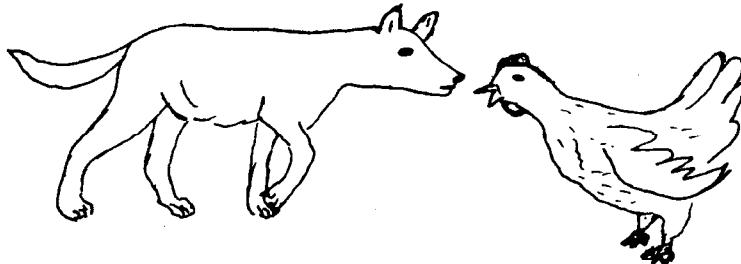
Nujnu, xo mi orü 'na ngöñi, mi pëchi o ngündo mi sa'a. 'Ma o cjogü c'ü e dyo'o jā c'o mi orü c'ü e ngöñi, me go pjüjjua c'ü e ngöñi, na ngue vi pizhi c'ü e dyo'o 'ma o cjogü. Me mi cjuädi c'ü e dyo'o mi täjjnä c'ü e tío. 'Ma o jñanda va cjanu c'ü e ngöñi, me go mbeñe: "¿Pjë tsjapü dya ne tío ne dyo'o? Maco me täjjnä ra za'a. Na ngue dya pjë ró jandagö pjë ro tsjapü, dya xo mbärä; ró jandagö mi cjogütjo c'ü e bëzo cja ne 'ñiji jā c'o xo mi orügö, me täjjnä ra za'a", eñetsjë c'ü e ngöñi.

C'ü e dyo'o na jé'ë o ndäjjnä c'ü e tío, na ngueje c'ü e tío mi cjuädi mi cjuädi; c'ü e dyo'o ya vi mbotjo o cuë. 'Ma o nu'u c'ü dya ro zürü c'ü e bëzo, o nzhogütjo c'uā, o éjë cja c'ü e ngumü. Dya be ma säjä c'ü e dyo'o cja c'ü e ngumü, 'ma o chjëvi c'ü e ngöñi. Nuc'uā c'ü e ngöñi o xipji c'ü e dyo'o:

—¿Pjë tsja'c'ü dya c'ü e tío c'ü mi täjjnä ri sa'a?

Cjá nú ndünrü c'uā c'ü e dyo'o:

—¿Pjë cjá cjogü c'ü e bëzo c'ü? ¿Pjë cjá cjogü cja o xo'ñi nú ngumü ín jmuögö? Na ngue rí pjörügö ne ngumü, nguec'uā dya cjó ra säjä ra 'ne pönü yo na jä'ä. Na ngueje na jä'ä na puncjü o tjõ'õ, xo na jä'ä o ndëjxü, xo na jä'ä na puncjü o cojsa c'o cujpaji 'ma mbaxua, nza cja'a o cánista, 'ñe o beche, 'ñe pjë ndé ma cojsa c'o na jä'ä. Na ngueje c'o ndëjxü, 'ñe c'o ndëchjõ, xo da'c'eji rí sa'a, ngueje c'uā ra pits'igue, xo ra sö'ö ra zac'üji —embeji c'ü e ngöñi.

'Ma o dyärä va cjanu c'ü e ngöñi, me go üdü, mi ne ro mbärä c'ü e dyo'o, pero c'ü e dyo'o ma sate, mi ne ro za'atjo c'ü e ngöñi. Cjá nú mamü c'ü e dyo'o o xipji c'ü e ngöñi:

—'Ma dya in ne rá sac'ü, jyëzigue yo rí cjagö, na ngueje rí cjagö yo, ngueje c'uā dya ra ndäcjäji cja ne ngumü.

Cjá nú mbeñe c'uā c'ü e ngöñi, pe ma jo'o ro jyëzi c'ü e dyo'o ro tsja'a c'o mi ne'e, na ngueje xo mi saji c'ü e ngöñi. O ma'a c'ü e ngöñi, me go mbeñe que mi chjëntjui c'ü e bëzo c'ü mi täjjnä c'ü e dyo'o, na ngueje xo mi täjäji pa ro zürüji ro mbö't'üji, cjá rrü za'aji.

Ya nguarü dya ne cuento.

E Xuhua Maña

Este cuento trata acerca de un muchacho muy perezoso, que se la pasaba todo el día de un lado a otro, sin trabajar. Sin embargo, a pesar de su pereza, llegó a tener mucho dinero.

Le invitamos a que lea este cuento para que vea cómo Juan obtuvo dinero sin trabajar.

• • • • •

Mi bëbüü 'na t'i'i c'ü mi xijji e Xuhua Maña, na ngueje dya mi gusta ra pëpji. 'Na nu pa'a e Xuhua Maña o chjëji 'na yeje t'i'i c'o mi ngueje o dyoji. Cjá nú o ña'a c'uã e Xuhua Maña o mama:

—¿Pjë xo in cjavi dya?

C'o yeje o ndünrüvi ga cjava:

—Ojtjo. Natsc'e, ¿pjë xo in cja'a? —embevi.

—Ojtjo, dya pjë xo rí cja'a —eñe va ndünrü e Xuhua.

Cjá nú o ña'a c'uã c'ü 'na t'i'i va dyönü e Xuhua:

—¿Jä vi 'ñe dya?

Cjá nú o ndünrü c'uã e Xuhua Maña:

—Je rvá ejë ga manu.

O sido o mama c'uã e Xuhua va xipji c'o yeje t'i'i:

—Rá xi'ts'ivi 'na jña'a. Ró tööt'ügö 'na nziyo varri o t'opjü c'o vá t'ögü nu vá cjanu. Rí xi'ts'ivi, ngue c'uã rí ma chü'üvi. 'Ma jiyö, ¿cjó ra ma tü'ü c'o?

Dya rá ma tū'ūgö. Nutscö, 'ma ne ra mböxcü e Diösi, que ra 'ñe zocüzü cja ín nzumü; 'ma jiyö, jiyö.

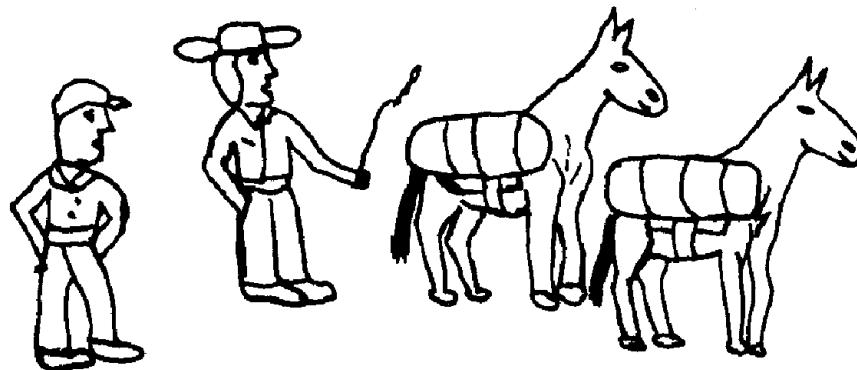
Tonce c'o yeje o dyönüvi c'uā, jā ngue c'uā ma t'ögü c'o t'opjü. Cjá nú o mama c'uā e Xuhua Maña:

—Je ngueje vá cjanu —eñe.

Cjá nú o jíchivi c'uā, jā mi t'ögü c'o. Cjá nú o ma'a c'uā c'o yeje, o ma jyodüvi 'na yeje semila ngue c'uā ro jyäs'ävi. 'Ma go dyö'bü dya c'o yeje, o ngui'i c'o varri; mi sö'ö nziyo, pero ma xīlī ma jyärä c'o.

Cjá nú o mama c'uā c'o yeje:

—Më'ë rá jäs'ävi cja yo sémila yo varri; rá më'ë rá ma xi'chp'ivi cja ə ngumü e Xuhua, nguec'uā xo ra mbüns'ü, ra quipta c'ü cja'a ga cjanu. iCjó jmanda o dyoncüvi!

Tonce go jyäs'ävi c'uā, cjá nú o trrüvi. Ora mi sjocütjo c'o ə véndana c'ü e ngumü, y e Xuhua Maña ma o'otjo; texe c'o pa'a mi obütjo. Nuc'uā nzī va sävi, nzī va ñüt'üvi cja c'ü e véndana c'o mi po'o

c'o varri, o dyärä c'uã e Xuhua me na xitjo c'o t'opjü ga jyäbä. Ora c'o yeje mi pëzhivi que mi ngueje o sucieda.

Nuc'uã e Xuhua Maña o mama:

—Chjä, maco ijk tó mamagö, 'ma ro ne ro socorriozü e Diösi, ro 'ñe zocüzü cja ín nzumü, y ya 'ñe zocüzü dya, ya säjä —eñe.

Ya vi dyärä dya c'o t'opjü me mi xitjo ma jyäbä a jõmü.

Pero c'o yeje t'i'i, dya mbärävi majxä ngueje o t'opjü c'o mi quiji cja c'o varri, pe na ngue c'ü dya mi ch'unü ro jñüvi c'o; anguezevi mi pëzhivi c'ü pjë c'o mi po'o cja c'o varri, nguec'uã ya ma xí!ítjo.

'Na ardilla c'ü me mi célo

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de dos ardillas que se enamoraron, y lo que pasó cuando el novio pensó que su novia lo estaba traicionando.

• • • •

'Na nu pa'a 'na ardilla mi nzhodü, mi jodü pjë ro zi'i, 'ma o jñandü xe ndo 'na ardilla. O ma zopjü o xipji cjo mi ne ro ma nzhöt'üvi 'na ts'indajme. O mama c'ü e ardilla que "Jã'ã".

O mövi nzá yejui, mi ñavi c'ü e ardilla c'ü 'na, o xipji cjo mi ne ro tsjapü o novia. O mama c'ü e ardilla que "Jã'ã". 'Ma o dyära c'ü e ardilla c'ü vi xipji que "Jã'ã", o mäjä na puncjü. Je va cjanu va mbëzhivi novio. O xipji c'ü 'na ardilla cjo ro ma dyörüji, na ngueje c'ü e ardilla mi ne'e na puncjü.

O ma'a c'ü e ardilla cja o ngumü, o xipji c'ü o tata, 'ñe c'ü nú nana que ro ma dyörüji c'ü o novia.

C'ü na yeje nu pa'a, o möji o ma dyörüji. 'Ma o zät'äji cja o ngumü c'ü o novia, o recivioji na jo'o; o mamü o tata c'ü e xunt'i:

—Mimiji 'na ts'indajme.

O mimi o tata c'ü e t'i'i, 'ñe c'ü nú nana. 'Ma ya ma jüji, o ejë c'ü o nana c'ü e xunt'i, ma tjë'ë 'na beche o xëdyi, 'ñe o arro c'o go ziji. 'Ma mo nguarü o ziji o xëdyi, o mamü c'ü o tata 'ñe c'ü nú nana c'ü e ardilla c'ü mi ne ro chjüntü:

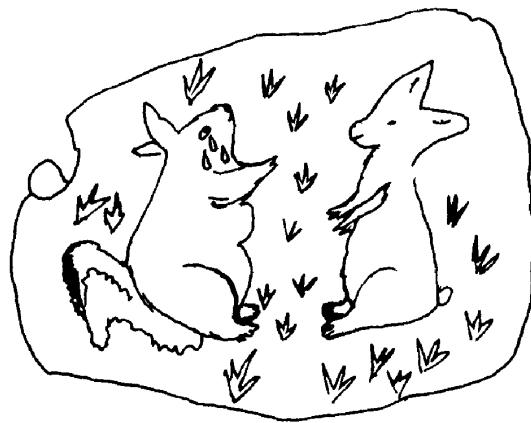
—Rvá ëcjöjme rvá 'ñe örükme c'ü in ch'ijuëvi, ra chjüntüvi ín ch'igöbe.

O mamü o tata c'ü e xunt'i que "Jā'ā", nguec'uā mi sö ro chjüntüvi. 'Ma o nguarü o ñaji, cjá nú ēchiteji, cjá nú möji cja o ngumüji.

Je va cjanu va cjogü c'o pa'a. 'Na nu pa'a mi ma'a c'ü e ardilla ro ma nu'u c'ü o novia. Ya vi nzhodü na ts'i jē'ë 'ma o jñandü c'ü o novia mi pëvi 'naño ardilla. O üdü c'uā, mi pëzhi mi onpütjo c'ü ro chjüntüvi. Nguec'uā o ma mimi jā c'o mi cja'a o pjiño, cjá nú huë'ë na ngueje mi sentio, c'ü o novia dya mi ne'e anguezze.

Ma huë'ë 'ma o cjogü 'na cjua'a, o ndäcä c'ü e ardilla ma huë'ë, o dyönü va xipji:

—¿Pjë ni huë'ë?

O ndünru c'ü e ardilla:

—Rí huë'ë na ngueje ín novia, dya nezegö c'ü; oncütjogö c'ü. Nguec'uā rí sentio na puncjü, rí mbeñe anguezze. Rí negö na puncjü anguezze, nguec'uā rí huë'ë. O xitsi ro chjüntübe.

O tsja t'önü c'ü e cjua'a:

—¿Jinguā ndeze in ñavi?

O ndünru c'ü e ardilla:

—Ya mezhe rí ñagöbe c'ü, ya ma t'örü. Mi xitsi mi nezü na puncjü; mi creogö texe c'o mi xitsi c'ü e ardilla. Nu'tsc'e cjua'a, ¿cjo gui sigue in novia?

O mamü c'uā c'ü e cjua'a:

—Jiyö, dya rí 'ñejegö o novia, rí nzhodütsjégö.

Dya rí ne'e c'ü ra tsjacü rá sufre nza cjatsc'e.

O ndünru c'ü e ardilla:

—Na jo'o c'ü dya in siji novia.

O dyönüji c'ü e ardilla, o tsja'a c'ü e cjua'a:

—¿Cjo in pārā o dyon'c'ü?

O mamü c'ü e ardilla:

—Jiyö.

—C'ü in noviague, bün 'ma mi pëvi o dyoji; ná ri ngueje o primu.

Nuc'uā c'ü e ardilla, dya pjë ndünru. O mamü c'ü e cjua'a:

—Ya rá magö.

Cjá nú ēchite c'uā c'ü e cjua'a, cjá nú ma'a c'uā cja o ngumü. C'ü e ardilla o nguejme o mbeñe, cjá nú mamütsjé: “Bün 'ma jā'ā; mejme c'ü o_ xitsi c'ü e cjua'a, na ngueje o primu c'ü mi pëvi c'ü ín noviagö”.

Ya mi ma'a c'ü e ardilla cja o ngumü, 'ma o chjëvi c'ü o novia c'ü mi ma'a ro ma jyodü c'ü o novio, pero o chjëvi cja 'ñiji. Nuc'uã c'ü e novio o dyönüji c'ü e novia:

—¿Cjó ngueje c'ü mi pëvi?

O ndünru c'ü o novia o xipji c'ü mi ngueje c'ü o primu c'ü mi pëvi. Ya o mäjä c'ü e novio. Nguec'uã c'ü na yeje nu pa'a, o ma chjüntüji cja nintsjimi. C'ü o tsjapü o págrenuvi, ngueje c'ü e cjua'a. O mbitaji na puncjü c'o o dyoji; o ma'a o tíovi nzá yejui, xo ma'a o ngõ'õ 'ñe o s'ül'ü cja c'ü e chjüntü. 'Ma o nhogüji, o zi'iji o xëdyi 'ñe o ts'ingue 'ñe o mole 'ñe o arro. O zi'iji o t'apjü 'ñe o refresco; c'o o zi'li o t'apjü, o tiji nzá texeji.

'Na bëzo 'ñe c'ü o burru

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, trata acerca de un hombre y su burro. El burro era muy flojo hasta que el hombre encontró la manera de hacerlo trabajar.

• • • •

'Na bëzo mi 'ñeje 'na burru c'ü ma ts'imaña; dya mi ne ro ndus'ü o fuste, 'ñe c'o pöjö c'o mi tütü c'ü e bëzo.

'Na nu pa'a c'ü e burru, dya ne ro ma'a jã c'o mi ëdyi c'ü e bëzo, na ngue ro ma pëpji c'ü e bëzo. Nu c'ü e burru ro ndüs'ü c'o ro ndunü c'ü e bëzo, nu c'o ndëchjö, texe c'o ro ndüjmü. C'ü e burru, dya go ne ro ma'a 'ma mi ëdyi c'ü e bëzo. Na ngueje dya vi unü o pjiño c'ü e nzhä'ä, nguec'uã dya ne ro ma'a.

O mbeñé c'ü e bëzo: "Pe sido rá umügö o pjiño, ngue c'uã ra ma'a jã c'o rí ne rá ëdyi. 'Ma jiyö, na maña, dya ne ra ma'a jã c'o rí ne rá ëdyi".

Nuc'uā c'ü e bëzo o unü pjiño c'ü ə burru; nguec'uā c'ü e burru ya go ne go ma'a nu jā c'o mi īdyi c'ü e bëzo. Xo mi bübüvi cja ə ngumüvi 'ma mi cjuarü ra pëpjivi nzá yevi. Nu c'ü e bëzo mi tūjmü o ndëchjō, 'ñe o s'üncjü 'ñe o ndëjxü cja c'ü ə juājma.

C'ü e bëzo xo na jonte, me s'iya c'ü ə burru, xo mäjä c'ü e burru 'ma me s'iya c'ü e bëzo. Me mävi nzá yevi, na ngue ya nguarü o pëpjivi, nguec'uā ya ra söyavi dya.

'Na bëzo 'ñe 'na miño

Este cuento, escrito por una señorita mazahua, relata cómo se salvó un hombre que se encontraba entre un coyote y una víbora.

• • • •

'Na nu pa'a, 'na bëzo ma pëpji cja o juājma c'ü
vá bëbü cja majyadü, mi pëpji mi pëpji c'ü e bëzo.
'Nango jñanda 'na c'ijmi o c'os'ü jā c'o mi pëpji. C'ü
e bëzo, dya go ngö'tp'ü 'ñi'i c'ü vi jñanda, o pura o
pëpjitjo.

'Nango mbedye 'na miño cja c'ü e dyä'ä c'ü
bëjxtjo bëbü cja c'ü e juājma jā c'o mi pëpji c'ü e

bëzo. Cjá go pizhi c'uā c'ü e bëzo, 'ma mo jñanda c'ü e miño c'ü vi mbedye cja c'ü e dyä'ä. O mamatsjë c'uā c'ü e bëzo: “¿Jä rga magö dya? Na ngue bübü 'na yeje animale yo ndé na s'o'o, dya ra sö rá c'ueñegö.” 'Nango mbeñe 'na ts'i pjeñe o mamü: “Je rga cjavä rga cjapü; c'ü e miño rá xipji ra za'a ne c'ijmi. Ga cjanu ná xo ra sö rá pedye vã.” Cjá nú o xipji c'ü e miño:

—Dyärä c'ü rá xi'ts'i ts'imiño, dya rí sentiogue majxä ojtjo pjë rí sigue; sa'a ne c'ijmi nde'sc'e rá nzhogö rá ma jün'c'ü pjë rí si'i. Rá ma sin'c'i o ndenchjürü rí sa'a, nguec'uā nu'tsc'e dya rí sagü. Jo rá nzhogü ra ndajme, rá jün'c'ü c'ü rí si'i.

Nu c'ü e bëzo 'ma o nzhogü, nguejxtjo o ngöñi ma sinpi, na ngueje dya vi chöt'ü o ndenchjürü c'ü ro sinpi ro za'a c'ü e miño. O mamü c'ü e miño va xipji c'ü e bëzo:

—I xitsigö ri sinqui o ndenchjürü, nguec'uā dya ro sac'ü. Nudya rá sac'ü na ngueje rí sät'ägö. C'ü e c'ijmi, dya sö ro sagö c'ü; o ma cjogütjo cja o tjocü, nguec'uā dya ró sa'a.

C'ü e bëzo o ndünrü va xipji:

—Ts'imiño, rvá sin'c'i 'na yeje ngöñi rí sa'a; co nujyo, dya cjá nda rí sät'ägue na puncjü.

Cjá nú za'a c'ü e miño c'o ngöñi, cjá nú mäjä c'ü e bëzo va ma'a cja ə ngumü.

Ya nguarütjo dya ne ts'i bezhe.